

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsîr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2026 (Nisan/April)

Mekkî-Medenî Terminolojisinde Kurucu Bir Metin: İbn Habîb en-Nîsâbüri'nin (ö. 406/1016) *et-Tenzîl ve tertîbuhu* Risâlesi

A Foundational Text in Makkî-Madanî Terminology: The Treatise al-Tanzîl wa tartîbuh by Ibn Ḥabîb al-Naysâbüri (d. 406/1016)

الرسالة الأم في مصطلحات المكي والمدني: رسالة التنزيل وترتيبه لابن حبيب النيسابوري (ت. 1016/406)

Muhammed Şerif KAHRAMAN

Dr. Öğr. Üyesi Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri

Tefsir Ana Bilim Dalı

Asst. Prof. Siirt University Faculty of Theology Basic Islamic Sciences

Department of Tafsir

Siirt, TÜRKİYE

kahraman@siirt.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4115-3164>

<https://ror.org/05ptwtz25>

Atıf / Citation: Kahraman, Muhammed Şerif. “Mekkî-Medenî Terminolojisinde Kurucu Bir Metin: İbn Habîb en-Nîsâbüri'nin (ö. 406/1016) *et-Tenzîl ve tertîbuhu* Risâlesi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Nisan/April, 2026), 480-503.

<https://doi.org/10.31121/tader.1829255>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 24/11/2025

Kabul/Accepted: 16/04/2026

Yayın/Publication: 30/04/2026

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with. Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır. The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in

Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'in yirmi üç yıla yayılan tedricî nüzûl sürecini anlamlandırma çabası Mekkî-Medenî bilginin tefsir ilminde merkezi bir çerçeve olarak teşekkül etmesini sağlamıştır. Bu bağlamda çalışma, Nîşâbur tefsir ekolünün önemli temsilcilerinden biri olan İbn Habîb en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 406/1016) *et-Tenzîl ve tertîbuhu* adlı risâlesinin Mekkî-Medenî ilminin kavramsal ve terminolojik inşasındaki kurucu rolünü incelemektedir. Çalışma, söz konusu risâlenin müellife aidiyetinin tespiti, nüsha özellikleri, muhtevası ve Mekkî-Medenî tasnifine dair sunduğu erken dönem verilerin değerlendirilmesine yoğunlaşmaktadır. Bu yönüyle yalnızca risâlenin yazma nüshaları ve tahkikleri ile bu eserden nakilde bulunan kaynakları kapsamaktadır. Çalışmada, risâlenin günümüze ulaşan yazma nüshalarından ortaya konan tahkik çalışmaları, muhtevanın farklı kaynaklardaki varyantları, müellifin tefsirindeki ilgili atflar ve literatürdeki iktibaslar mukayeseli bir okumaya tâbi tutulmuştur. Nitekim literatürde İbn Habîb en-Nîsâbü'rî'nin *et-Tenzîl ve tertîbuhu* risâlesinin bu ilmin kavramsal ve terminolojik teşekkülündeki kurucu rolü yeterince müstakil biçimde incelenmemiştir. Bu çalışma söz konusu risâleyi hem metin kritiği hem de içerik analiziyle merkeze alarak Mekkî-Medenî ilminin oluşum sürecindeki yerini sistematik biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle çalışmanın alana katkı sunması beklenmektedir. Çalışmanın temel bulgusu, İbn Habîb'in risâlesinde Mekkî-Medenî konusunu diğer klasik dönem müelliflerden çok daha ayrıntılı bir biçimde ele aldığı ve Mekkî-Medenî ile ilgili erken dönem rivayetleri sürelerin iniş sıralaması, Mekkî-Medenîliği ihtilaflı sûreler ve Mekkî-Medenî sûrelerde istisnâ âyetler gibi sistemli başlıklar altında tasnif ettiği'dir. Netice itibarıyla çalışmada *et-Tenzîl ve tertîbuhu* risâlesinin Mekkî-Medenî ilmini yalnızca tasnif eden bir kaynak olmadığı, bilakis bu alanın kavramsal ve terminolojik çerçevesinin oluşumuna katkı sunan kurucu bir metin niteliği taşıdığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ulûmu'l-Kur'ân, Mekkî-Medenî, İbn Habîb en-Nîsâbü'rî, *et-Tenzîl ve tertîbuhu*.

Abstract

The endeavor to comprehend the gradual revelation (*nuzûl*) process of the Qur'ân, which spanned twenty-three years, has enabled *Makkî-Madanî* knowledge to crystallize as a central framework within the science of *tafsîr*. In this context, this study examines the foundational role of the treatise titled *al-Tanzîl wa-tartîbuh* by Ibn Ḥabîb al-Naysâbü'rî (d. 406/1016), a prominent representative of the Nishapur school of exegesis, in the conceptual and terminological construction of the *Makkî-Madanî* science. The study focuses on establishing the attribution of the treatise to the author, the characteristics of its manuscripts, its content, and the evaluation of the early data it presents regarding the *Makkî-Madanî* classification. Its scope encompasses the manuscript copies of the treatise, its critical editions, and the various sources that cite this work. Methodologically, the study conducts a comparative reading of the critical editions alongside extant manuscript copies, content variants in different sources, relevant references in the author's own *tafsîr*, and citations found throughout the broader literature. Despite its significance, the foundational role of *al-Tanzîl wa-tartîbuh* in the conceptual formation of this science has not been sufficiently examined as an independent subject. By centering the treatise through both textual criticism and content analysis, this study aims to systematically reveal its place in the developmental history of *Makkî-Madanî* studies. The main finding of the study is that Ibn Ḥabîb addressed the *Makkî-Madanî* subject in much greater detail than other classical-period authors. He categorized early narrations under systematic headings such as the chronological order of the surahs, surahs with disputed origins, and exceptional verses within *Makkî* and *Madanî* surahs. Consequently, the study concludes that *al-Tanzîl wa-tartîbuh* is not merely a source that classifies the *Makkî-Madanî* science, but rather a foundational text that established the discipline's conceptual and terminological framework.

Keywords: Tafsîr, 'Ulûm al-Qur'ân, Makkî-Madanî, Ibn Ḥabîb al-Naysâbü'rî, *al-Tanzîl wa tartîbuh*.

الخلاصة

إن السعي لفهم مسيرة النزول التدريجي للقرآن الكريم، التي امتدت على مدى ثلاثة وعشرين عاماً، قد أدى إلى تشكيل مفهوم المكي والمدني كإطار مركزي في علم التفسير. وفي هذا السياق، تبحث هذه الدراسة الدور التأسيسي الذي قامت به رسالة *التنزيل وترتيبه* لابن حبيب النيسابوري (ت 406هـ/1016م) -وهو أحد أبرز ممثلي مدرسة التفسير في نيسابور-، في بناء مفاهيم ومصطلحات علم المكي والمدني. وتركز الدراسة على تحقيق نسبة هذه الرسالة إلى مؤلفها، وخصائص مخطوطاتها، ومحتواها، وتقييم البيانات التي تقدمها عن التصنيف المكي والمدني في الفترة المبكرة. ومن هذا المنطلق، يقتصر نطاق الدراسة على النسخ المخطوطة للرسالة وتحقيقاتها والمصادر التي نقلت عن هذا الأثر. وفي هذه الدراسة، أخضعت للقراءة المقارنة كل من الدراسات التحقيقية المستندة إلى النسخ المخطوطة الواصلة إلينا من الرسالة، والاختلافات في المحتوى الموجودة في المصادر المختلفة، والإحالات ذات الصلة في تفسير المؤلف، والاقترابات الواردة في المصادر. وبالفعل، لم يدرس الدور التأسيسي للرسالة في التشكل المفاهيمي والمصطلحي لهذا العلم في المصادر بشكل مستقل بما فيه الكفاية. وتهدف هذه الدراسة إلى بيان مكانة هذه الرسالة في مسار تطور علم المكي والمدني بشكل منهجي، من خلال جعلها في المركز اعتماداً منهج النقد النصي وتحليل المحتوى. ومن هذا المنطلق، يُتوقع أن تقدم الدراسة مساهمة علمية في هذا المجال. وتتمثل النتيجة الأساسية للدراسة في أن ابن حبيب قد تناول موضوع المكي والمدني في رسالته بتفصيل أكثر من مؤلفي العصر الكلاسيكي

الأخرين، وأنه صنف الروايات المبكرة المتعلقة بالمكي والمدني تحت عناوين منهجية مثل ترتيب نزول السور، والسور المختلف في كونها مكية أو مدنية، والآيات المستثناة في السور المكية والمدنية. وختاماً، توصلت الدراسة إلى أن رسالة *التنزيل وترتيبه* ليست مجرد مصدر يُصنّف علم المكي والمدني فحسب، بل هي نص مرجعي تأسيسي أسهم في تشكيل الإطار المفاهيمي والمصطلحي لهذا المجال. **الكلمات المفتاحية:** التفسير، علوم القرآن، المكي والمدني، ابن حبيب، *التنزيل وترتيبه*.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, yirmi üç yıllık nüzûl süreci boyunca insanlığın inanç, ahlak ve toplum yapısını aşamalı bir şekilde inşa eden tedricî bir vahiy sürecine sahiptir. İlâhî mesajın birdenbire değil de olaylar, ihtiyaçlar ve muhatapların sosyolojik durumları gözetilerek parça parça indirilmesi (tencîm), Kur'ân'ın doğru anlaşılabilmesi için nüzûl bağlamının bilinmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, vahyin zaman, mekân ve muhatap ekseninde tasnif edilmesini sağlayan Mekkî ve Medenî ilmi, ulûmu'l-Kur'ân'ın en temel ve vazgeçilmez disiplinlerinden biri olarak teşekkül etmiştir. Zira âyetlerin hangi dönemde, kimlere hitaben ve hangi şartlar altında nâzil olduğunun tespiti, nasların tarihsel arka planını aydınlatmanın yanı sıra Kur'ân'ın kendine has üslubunun kavranması açısından büyük bir ehemmiyet taşımaktadır.

Mekkî-Medenî araştırmaları, klasik literatürde ağırlıklı olarak nüzûl listeleri ve müstesnâ âyetlerin tespiti gibi rivâyet merkezli bir seyir izlemiş olsa da sonraki dönemlerde âyetlerin nüzûl yerlerini ve hitap özelliklerini detaylandıran sistematik çalışmalarla yeni boyutlar kazanmıştır. Bu çerçevede Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve İzzeddin ed-Dîrînî (ö. 694/1295) gibi müelliflere nispet edilen müstakil eserlerin telif edildiği bilinmektedir.¹ Ancak günümüze intikal etmeyen bu çalışmalardan önce, Mekkî-Medenî ilmine ilişkin pek çok alt başlığı sistematik biçimde ele alan ilk âlimin İbn Habîb en-Nisâbü'rî (ö. 406/1016) olduğu görülmektedir. İbn Habîb'in çalışması, Mekkî-Medenî literatürünün erken dönemine dair bugüne ulaşan en kapsamlı metinlerden biri olması bakımından ayrıca önem kazanmaktadır.

İslâmî ilimler literatürü incelendiğinde, İbn Habîb'in söz konusu risâlesinin az sayıda çalışmada kendine yer bulduğu görülmektedir. Bu çerçevede Necmeddîn Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), el-Makrîzî (ö. 845/1442) ve es-Süyûtî (ö. 911/1505) gibi birtakım müelliflerin risâleden doğrudan ya da dolaylı alıntılarda buldukları fark edilmektedir.² Modern dönemde yapılan çalışmalar ise yine sınırlıdır. Mevcut araştırmalar içinde ilk kapsayıcı çalışma, Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râdî tarafından gerçekleştirilmiştir. Râdî, Şam Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki nüshayı esas alarak 1988 yılında yayımladığı makalesinde risâlenin metnini tahkik etmiş, yazma nüshanın özelliklerini ortaya koymuş ve eserin İbn Habîb'e aidiyetine dair klasik kaynaklarda yer alan verileri sistematik biçimde değerlendirmiştir. Râdî'nin çalışması, daha çok metin neşri ekseninde kalmaktadır.³

Risâleyle ilgili bir diğer modern çalışma ise Nûre bint Abdullah el-Versân tarafından yapılmıştır. Versân, 2002 yılında yine Zâhiriyye nüshasını esas alarak risâleyi makale düzeyinde tahkik etmiş ve metni bilim dünyasına ikinci kez tanıtmıştır. Versân'ın çalışmasının

¹ Celâluddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2011), 31. Mekkî-Medenî'yle ilgili müstakil çalışmaları ve Mekkî ile ed-Dîrînî'ye ait eserler hususunda bk. Ayşenur Fidan, "Müstakil Mekkî-Medenî Eserleri ve Müellifleri Üzerine Bir Literatür İncelemesi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim/October 2021), 690-715.

² "Eserin İbn Habîb'e aidiyeti" başlığında yer verilecek çalışmalar için bk. Necmeddîn Ömer en-Nesefî, *Bahrü ulûmi't-tefsîr 'alâ nahvi rusûmi't-Tezkîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 00087), 89a-93b; Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mer'âşlî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990), 1/279-292; Ahmed b. Alî b. Abdulkâdir Takıyyüddîn el-Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'n-Nebîyy mine'l emvâl ve'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ*, thk. Muhammed Abdulhamîd en-Nümeysî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 8/282; Süyûtî, *el-İtkân*, 31.

³ Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râdî, "et-Tenbîh alâ fadli ulûmi'l-Kur'ân li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen b. Habîb el-müteveffâ senete (406 h.)", *Mecelletü'l-Mevrid* 4 (1988), 305-322.

değeri, yalnızca metni neşretmekle sınırlı kalmayıp yazmanın rivâyet zinciri, istinsah özellikleri ve zahriye sayfasında yer alan isnadın müellife nispeti açısından taşıdığı önem üzerinde durmasıdır. Ayrıca müellifin metoduna ve risâlenin muhtevasına temas eden Versân, eserde yer alan bilgilerin klasik kaynaklardaki karşılıklarını imkân ölçüsünde tespit etmeye çalışmıştır.⁴

Öte yandan Martin Nguyen'in "Exegetes of Nishapur: A Preliminary Survey of Qur'anic Works by Ibn Ḥabîb, Ibn Fûrak, and 'Abd al-Qâhir al-Baghdâdî" başlıklı makalesi hem tarihî hem metinbilimsel bir perspektif sunarak İbn Ḥabîb'in eserinin Kur'ân ilimleri literatüründeki konumunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Ayrıca eserin sonraki eserler üzerindeki etkisini ve metin aktarımı süreçlerini detaylı şekilde göstermektedir.⁵

Bu çalışma, İbn Ḥabîb'e ait mevzubahis risâleyi müellifin tefsirinden mevcut kısımlarla karşılaştırmalı bir analize tâbi tutması bakımından önceki araştırmalardan ayrılmaktadır. Bununla birlikte, ana metnin tahkikli nüshası ile Neseî ve Zerkeşî varyantları arasında anlam kaymalarına yol açan farklılıklara dikkat çekilmesi araştırmanın literatüre sunduğu bir diğer özgün katkıdır. Araştırmanın gayesi İbn Ḥabîb en-Nîsâbü'rî'ye (ö. 406/1016) ait *et-Tenzîl ve tertîbuhu* başlıklı söz konusu risâlenin Mekkî-Medenî terminolojisinde kurucu bir metin olduğunu ortaya koymaktır. Mekkî-Medenî konusundaki ilk detaylı çalışma olma özelliği açısından yalnızca "Tenzîl" bölümündeki Mekkî-Medenî ile ilgili kısmın tahlil edilmesiyle yetinilecektir.

Çalışmada öncelikle İbn Ḥabîb'in hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerine kısaca yer verilecektir. Akabinde *et-Tenzîl ve tertîbuhu*'nun müellife aidiyeti, risâlenin müstakil bir eser mi tefsirine veya ulûmu'l-Kur'ân'a dair kitabına ait bir cüz mü olduğu, muhtevası, nüsha özellikleri ve konu başlıkları ele alınacaktır. Risâlenin muhtevası incelenirken Nûre el-Versân tarafından tahkik edilen nüshası ile Neseî ve Zerkeşî varyantları arasında anlam farklılıklarına yol açan çeşitli ihtilaflara ayrıca dikkat çekilecektir. Bunun yanı sıra imkân ölçüsünde risâle ile İbn Ḥabîb'in tefsiri arasında karşılaştırmalı değerlendirmelere de yer verilecektir.

1. İbn Ḥabîb en-Nîsâbü'rî Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri

1.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

İbn Ḥabîb, günümüzde İran'ın kuzeydoğusundaki Meşhed merkezli Rızavi Horasan eyaletinde bulunan Nişabur şehrinde doğmuştur. Sâmânîler'in hüküm sürdüğü bir dönemde dünyaya gelen ancak doğum tarihi hakkında bir bilgiye rastlayamadığımız müellifin tam adı Ebû'l-Kâsım el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan b. Ḥabîb b. Eyyûb en-Nîsâbü'rî olup İbn Ḥabîb en-Nîsâbü'rî diye bilinmektedir.⁶

Meşhur muhaddis İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) ders halkasına katılmış, döneminin önde gelen ulemâsı Ebû Ca'fer el-Verrâk en-Nîsâbü'rî (ö. 340/951), Ebu Saîd ed-Darîr (ö. 343/954), Ebû Zekeriyâ el-Anberî (ö. 344/955), Ebu'n-Nadr et-Tûsî (ö. 344/955), Ebu'l-Hasan el-Kârizî (ö. 346/957), Ebu'l-Abbâs el-Esam (ö. 346/957), Ebû Muhammed el-Müzenî (ö. ?), Ebû Abdullah es-Saffâr (ö. ?) vd. birçok âlimden istifade etmiştir.⁷

İbn Ḥabîb'in öğrencileri arasında meşhur müfessir Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) yanı sıra Ebû Sa'd el-İsmâîlî (ö.395/1005), Hîrî (ö. 430/1039'dan sonra), Ebû'l-Feth Muhammed b.

⁴ Nûre bnt. Abdullâh el-Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu li-Ebî'l-Kâsım el-Hasan b. Muhammed b. Ḥabîb en-Nîsâbü'rî (406 h.)", *Mecelletü Câmiati'l-Melik Suûd* 14/2 (2002), 607-674.

⁵ Martin Nguyen, "Exegetes of Nishapur: A Preliminary Survey of Qur'anic Works by Ibn Ḥabîb, Ibn Fûrak, and 'Abd al-Qâhir al-Baghdâdî", *Journal of Qur'anic Studies* 20/2 (2018), 47-73.

⁶ Şemseddîn Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 17/237; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976), 45; Mehmet Ali Sarı, "İbn Ḥabîb en-Nîsâbü'rî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Şubat 2025).

⁷ Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/237-238; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 46; Sarı, "İbn Ḥabîb en-Nîsâbü'rî".

İsmâîl el-Fergânî (ö. ?), Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed es-Sekkâkî (ö. ?) gibi döneminin başta gelen birçok ulemâsı bulunmaktadır.⁸

Öğrencisi Sa'lebî, onun öğrencisi Vâhidî (ö. 468/1076) ile birlikte dönemin önde gelen müfessir ve dilcilerinden biri olarak kabul edilen İbn Habîb, Nişâbur tefsir ekolünün en önemli temsilcileri arasında gösterilmektedir.⁹ Öte yandan kendisine değinen hemen her çalışmada Kerrâmiyye'ye mensup iken Şâfîlik/Eş'arîliğe geçiş yaptığı özellikle zikredilmektedir.¹⁰

İlmî serüvenini Horasan eyaletinin Nişâbur, Tus, Cürcan gibi şehirlerinde sürdüren, ancak vefat yeri ile ilgili bir detayı tespit edemediğimiz İbn Habîb en-Nîsâbü'rî, Zilhicce 406/Mayıs 1016 tarihinde vefat etmiştir.¹¹

1.2. Eserleri

Tefsir, hadis, fıkıh, kıraat, edebiyat, nahiv, megâzî, kısas ve siyer alanlarında söz sahibi olup asrın müfessiri olarak bilinen İbn Habîb'in eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

Ukalâu'l-Mecânîn, İbn Habîb'in mecnun ve meczupların söz ve davranışlarının yer aldığı şathiyelere yer verdiği bir eserdir.¹² Ayrıca eserde ciddi fikirlerin mizahla anlatımı anlamında bir edebi tür olan *hezl* de yer almaktadır.¹³ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de zâhid ve sufilere dair eseri *Sıfatü's-Safve*'de *Ukalâu'l-Mecânîn*'den istifade etmiştir.¹⁴

et-Tıbbu'n-Nebevî, İbn Habîb'in Hz. Peygamber'den şifalı gıdalar hakkında gelen rivâyetleri derlediği risâle hacminde bir eserdir. İlmî beden (ilm-i ebdân) ve din (ilm-i edyân) ilimleri olarak ikiye ayrıldığı yönünde bir hadisle eserine başlayan müellif okuyuculara kolaylık olması için senedleri zikretmemiş, ancak hadislerin sahîh olduğunu özellikle belirtmiştir.¹⁵ Birçok yazma nüshası bulunan eser XIX. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Hasan b. Ömer es-Sunkürî (ö. ?) tarafından Türkçeye de çevrilmiştir.¹⁶

Günümüze ulaşan bu iki eserin haricinde İbn Habîb en-Nîsâbü'rî'nin tefsir ve Kur'ân ilimleri alanında *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm* ve *Kitâbü't-Tenbîh alâ Fadli Ulûmî'l-Kur'ân* (*et-Tenzîl ve tertîbuhu*) isimli eserleri mevcuttur. İkinci eser bir sonraki başlıkta detaylıca ele alınacağından burada tefsiri üzerine durmak yerinde olacaktır.

Tabakat eserlerinde İbn Habîb'in bir tefsirinin bulunduğu ekseriyetle zikredilmektedir.¹⁷ Zamanının önde gelen müfessirleri arasında kabul edilen İbn Habîb'in bu alanda dikkat çeken öğrencisi Sa'lebî, tefsir eseri *el-Keşf ve'l-Beyân*'da hocasının tefsirinden çok sayıda nakilde bulunmaktadır.¹⁸ Nitekim kendisi, hocası Ebû'l-Kâsım b. Habîb'in tefsirini ondan

⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, 17/238; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 46; Sarı, "İbn Habîb en-Nîsâbü'rî".

⁹ Walid Saleh, *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition: The Qur'an Commentary of Al-Tha'labî* (d. 427/1035) (Leiden-Boston: Brill, 2004), 49. akt. M. Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Şubat 2025).

¹⁰ Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 46; Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/145; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 1/401; Sarı, "İbn Habîb en-Nîsâbü'rî".

¹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, 17/238; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 46; Sarı, "İbn Habîb en-Nîsâbü'rî".

¹² Süleyman Uludağ, "Şathiyeye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Şubat 2025).

¹³ İsmail Durmuş, "Hezl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Şubat 2025). Eserin birden fazla baskısı yapılmıştır. Öte yandan Yahya Atak tarafından *Akıllı Deliler* adıyla Türkçeye tercüme edilen eser Şule Yayınları tarafından 2018'de İstanbul'da yayımlanmıştır.

¹⁴ Dilaver Güner, "Sıfatü's-Safve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Şubat 2025).

¹⁵ İbn Habîb en-Nîsâbü'rî, *et-Tıbbu'n-nebevî* (İstanbul: Bursa İnebey Kütüphanesi, Orhan Gazi Cami, 3187/2), 101b.

¹⁶ Sarı, "İbn Habîb en-Nîsâbü'rî"; Cebrail Küllü, "Hasan b. Ömer es-Sunkürî ve İslâm Mezheplerine Bakışı", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 17/2 (Aralık 2024), 871-872.

¹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, 17/238; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 46.

¹⁸ Yüzlence örnekten bazıları için bk. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, ed. Salâh Bâ Osmân vd. (Mekke: Dâru't-Tefsîr, 2015), 2/261, 282, 284, 294, 302, 304, 309, 316, 322, 3/37, 242, 259, 299, 302, 424, 431, 472, 473.

defalarca dinlediğini belirtmektedir.¹⁹ Matbu nüshası bulunmayan tefsirin el yazmasının/yazmalarının günümüze ulaştığı belirtilmektedir.²⁰ Nitekim Enfâl ile Şûrâ arasını kapsayan Chester Beatty 3496 numaralı nüsha²¹ Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*'ının Dâru't-Tefsîr baskısında İbn Habîb'e ait nakillerde referans gösterilmiştir.²² Ayrıca Zuhuf-Nâs sûrelerini kapsayan Carullah 00125M numaralı nüsha ile Sa'lebî'nin hocasından nakilleri karşılaştırıldığında da ilgili yazma eserin İbn Habîb'e ait olduğunu söylemek mümkündür.²³ Tefsirin Fâtiha-A'râf arası olan ilk kısmının tespit edilmesi durumunda mevzubahis risâlenin mâhiyeti hakkında daha net bir değerlendirme yapmak mümkün hâle gelecektir.

Öte yandan Nizâmeddîn en-Nisâbü'rî'ye (ö. 730/1329 [?]) ait bazı *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân* nüshaları sehven İbn Habîb'e nispet edilmiştir.²⁴ Yine Vâhidî'ye ait Bakara-Hûd sûrelerini kapsayan *el-Vasît* nüshasının da yanlışlıkla İbn Habîb'e isnat edildiği görülmektedir.²⁵ Kanaatimizce bu durum her üç müellifin de Nisâbü'rî nisbesiyle anılmalarından kaynaklanmaktadır.

1.3. Eserin İbn Habîb'e Aidiyeti

İbn Habîb'in Mekkî-Medenî ile ilgili risâlesinin tespit edebildiğimiz kadarıyla iki yazma nüshası mevcuttur. Bunlardan Zâhiriyye nüshasının zahriye sayfasında “التنزيل وترتيبه تأليف أبي القاسم الحسن بن محمد بن حبيب رحمه الله” (*et-Tenzîl ve tertîbuhu*: Ebü'l-Kâsım el-Hasan b. Muhammed b. Habîb'in (r.a.) telifi) yazmaktadır.²⁶ Köprülü Kütüphanesi Hacı Ahmed Paşa koleksiyonundaki nüshada da “قال الأستاذ الفاضل أبو القاسم الحسن بن محمد بن حبيب رضي الله عنه” (Üstad-ı fâdıl Ebü'l-Kâsım el-Hasan b. Muhammed b. Habîb (r.a.) dedi ki) şeklinde bir ifade ile risâleye giriş yapılmaktadır.²⁷ Söz konusu nüshalardaki bu kayıtlar eserin müellife nispetini teyit eder niteliktedir.

Sonraki dönemlerde de risâlenin İbn Habîb'e ait olduğu hususunda atıflar bulmak mümkündür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Habîb'in risâlesinden nakilde bulunan ilk müellif Necmeddîn Nesefî'dir. Nesefî'nin *Bahru ulûmi't-tefsîr*'inde risâlenin ismine sarahaten atıfta bulunmadığı, bununla birlikte söz konusu eserin “tenzîl” ile ilgili kısmını bütünüyle ictibas ettiği görülmektedir.²⁸

Zerkeşî de *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ın Mekkî-Medenî bölümünde İbn Habîb'in risâlesinden bu başlıkla ilgili kısma yer vermiştir.²⁹ Zerkeşî'nin İbn Habîb'in risâlesini olduğu

¹⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/138.

²⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/138, dip. 2.

²¹ Sa'lebî tefsirinde bu nüshanın Medine İslam Üniversitesi'ndeki (el-Câmiatü'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvere) nüshası esas alınmıştır. bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/138, dip. 2.

²² Bazı örnekler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 14/351, 443, 15/113, 121, 18/381, 555, 19/367, 377, 20/22, 114.

²³ Karşılaştırma için bk. İbn Habîb en-Nisâbü'rî, *Tefsîru'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 00125M), 16b-17a, 26a, 46a, 54a-b, 80b; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 24/29-32, 189, 407, 491, 25/159-160.

²⁴ Hikmet Beşir Yâsîn, “İstidrâkât alâ kitâbi Târîhi't-türâsi'l-Arabî fi kütübi't-tefsîr”, *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvere* 32/69-70 (2002), 476. Nitekim DİA'da da bu yanlışlığa dikkat çekilmiştir. bk. Ali Turgut, “Nizâmeddin en-Nisâbü'rî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Şubat 2025). Öte yandan Mihrişah Sultan 00031, Musalla Medresesi 00018 nüshaları incelendiğinde Nizâmeddîn en-Nisâbü'rî'ye ait oldukları görülmektedir. Ancak Kara Mustafa Paşa 68 nolu nüshaya erişmemiz mümkün olmuştur.

²⁵ Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem: el-mahtûtât ve'l-matbûât* (Kayseri: Akabe Kitabevi-Mektebe Yayınları, 2001), 2/861. Orhan Gazi Cami 131 nolu koleksiyondaki eser incelendiğinde Vâhidî'ye ait olduğu görülmektedir.

²⁶ İbn Habîb en-Nisâbü'rî, *et-Tenzîl ve tertîbuhu*, Zahiriyye Kütüphanesi, 26 (3763), 221a.

²⁷ İbn Habîb en-Nisâbü'rî, *et-Tenzîl ve tertîbuhu* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 00015-002), 2b.

²⁸ Nesefî, *Bahru ulûmi't-tefsîr*, 89a-93b.

²⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/279-292.

gibi *el-Burhân*'a aktardığı ifade edilmektedir.³⁰ Ancak metinler karşılaştırıldığında kısmî farklılıkların ve az da olsa Zerkeşî tarafından tasarrufların veya eklemelerin yapıldığı görülmektedir.³¹ Ayrıca Zerkeşî, İbn Habîb'in eserini *et-Tenbîh alâ fadli ulûmi'l-Kur'ân* ismiyle zikretmektedir.³²

Makrîzî ise *İmtâu'l-esmâ* adlı eserinde İbn Habîb'in *et-Tenzîl* adındaki risâlesinden seferî âyetler kategorisinde Kudüs'te nâzil olan ez-Zuhuruf 43/45. âyetini zikrettiğini aktarmaktadır.³³ İbn Habîb'in risâlesi incelendiğinde bu bilginin birebir geçtiği görülmektedir.³⁴

Süyûtî'nin de *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ın hemen başında İbn Habîb'in eserine temas ettiği ve Zerkeşî'nin izinden giderek risâleyi *et-Tenbîh alâ fadli ulûmi'l-Kur'ân* adıyla andığı görülmektedir. Bununla birlikte, Süyûtî burada söz konusu eserden yalnızca girişteki yirmi beşli tasnife yer vermiştir.³⁵ Ancak *el-İtkân*'ın farklı bölümlerinde İbn Habîb'in bu risâlesinden yapılan çeşitli alıntılara rastlamak mümkündür.³⁶

Netice itibarıyla *et-Tenzîl ve tertîbuh* isimli eserin İbn Habîb'e ait olduğunu kesin bir dille ifade etmek mümkündür. Zira mevcut yazma nüshalar, klasik kaynaklardaki atıflar ve eserin muhtevası arasındaki tutarlılık, bu nispeti güçlü bir biçimde desteklemektedir.

1.4. Eserin İsmi ve Mahiyeti

İbn Habîb'in Kur'ân ilimleri sahasındaki risâlesi gerek isminin tespiti gerekse mahiyetinin belirlenmesi bakımından çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Mevzubahis risâlenin tam ismi konusunda literatürde kesin bir kanaat oluşmamıştır. Bunun temel nedeni, eldeki metnin müellifin kaleme aldığı kapsamlı bir tefsirin mukaddimesinden bir bölüm mü yoksa Kur'ân ilimleriyle ilgili müstakil bir eserin parçası mı olduğunun henüz netlik kazanmamasıdır. Mevcut nüshanın muhtemelen risâlenin bir kısmını teşkil ettiği dikkate alındığında, şimdiye kadar ulaşılmamış tam metnin adının bilinmemesi tabîî bir durumdur.

Söz konusu risâlenin farklı adlandırmalarla kaynaklarda yer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda eserin en yaygın bilinen isminin *Kitâbü't-Tenbîh alâ fadli ulûmi'l-Kur'ân* olduğu söylenebilir. Zira Kur'ân ilimleri sahasındaki temel kaynaklardan *el-Burhân* ve *el-İtkân*, bu risâleyi bu şekilde zikretmektedir.³⁷ Bu iki eserin etkisiyle, modern dönem Kur'ân ilimleri araştırmalarının büyük çoğunluğu da esere aynı adla atıfta bulunmaktadır.³⁸

³⁰ Abdürrezzâk Hüseyin Ahmed, *el-Mekkî ve'l-medenî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: dirâse ta'siliyye nakdiyye li's-süver ve'l-âyât min evveli'l-Kur'âni'l-Kerîm ilâ nihâyeti sûreti'l-İsrâ'* (Kahire: Dâru İbn 'Affân li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1999), 1/69-71.

³¹ Aynı minvaldeki bir tespit için bk. Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 179.

³² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/279-280.

³³ Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ'*, 8/282.

³⁴ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 638.

³⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 31. İbn Habîb risâlenin girişinde Kur'ân'ın doğru bir şekilde tefsir edilebilmesi için gerekli olduğunu belirttiği nüzûlle ilgili yirmi beş maddeyi sıralar, ardından bunların her birini birer başlık altında ele alır.

³⁶ bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 49, 53, 55, 56, 57, 89.

³⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/279-280; Süyûtî, *el-İtkân*, 31.

³⁸ bk. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. İbrâhim Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 1/202; Muhammed Ebû Şühbe, *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003), 218; Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2000), 51.

Eserin bilinen bir diğer adı ise *et-Tenzîl ve tertîbuhu*'dur. Nitekim mevcut yazma nüshalardan birinde bu isim yer almaktadır.³⁹ Ayrıca Makrîzî'nin de söz konusu risâleyi *et-Tenzîl* adıyla zikrettiği görülmektedir.⁴⁰

İnceleme konusu olan risâlenin tam bir metin mi yoksa müellifin daha hacimli bir eserinin parçası mı olduğu sorusu tartışmalıdır. Metin dikkatle incelendiğinde, mevcut nüshanın İbn Habîb'in telif ettiği yahut telif etmeyi tasarladığı daha kapsamlı bir eserin yalnızca bir cüzünü oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim risâle içerisinde bu kanaati destekleyen çeşitli ifadeler yer almaktadır. Örneğin müellif, "müfred bir lafızla tesniye manasının kastedilmesi" konusunu "Meânî" başlığında ayrıntılı biçimde ele alacağını ifade etmektedir, ancak mevcut nüshada böyle bir bölüm bulunmamaktadır. Benzer şekilde, "has hitâpla umumun kastedildiği âyetler" bağlamında, muhatabın Mekkeliler olmakla birlikte maksadın bütün nimet verilenleri olduğunu belirterek konuyu ileride ilgili kısımda açıklayacağını ifade etmektedir. Ancak risâle, bu meselenin ele alınmasından önce son bulmaktadır.⁴¹

Mevcut risâlenin hacimli bir eserin cüzü olduğu görüşünü dile getiren muasır araştırmacılar da bulunmaktadır. Abdürrezzâk Hüseyin Ahmed, *et-Tenzîl ve tertîbuhu* isimli eserin İbn Habîb'in *et-Tenbîh alâ fadli ulûmi'l-Kur'ân* adlı hacimli kitabının bir parçası olduğunu belirtmektedir.⁴² Harun Bekiroğlu, Zâhiriyye'deki on iki varaklık nüshanın ya tamamlanmamış bir çalışmaya ait olduğu ya da günümüze sadece bu kadarının ulaştığını ifade etmektedir. Ona göre bu bölüm, yazara nispet edilen *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserin mukaddimesinden bir parça da olabilir. Yine ona göre tamamı incelenmeden, eserin tefsir mi yoksa usul kitabı mı olduğu kesin olarak söylenemez. Eser ilim dünyasına kazandırıldığında, "ulûmu'l-Kur'ân" kavramının kapsamlı bir eser anlamında ilk kez bu eserde kullanıldığı sonucuna varılabilir.⁴³

Sonuç olarak, *et-Tenzîl ve tertîbuhu* başlıklı risâlenin, müellifin *et-Tenbîh alâ fadli ulûmi'l-Kur'ân* adlı müstakil bir ulûmu'l-Kur'ân eserine ya da tefsirinin aynı adı taşıyan mukaddimesine ait bir cüz olma ihtimali oldukça güçlüdür. Müellifin tefsirinin baş kısmına⁴⁴ ulaşılması halinde, bu hususun daha açık ve kesin biçimde ortaya konulması mümkün olacaktır.

1.5. Eserin Nüsha Özellikleri ve Konu Başlıkları

İbn Habîb'e ait mevzubahis risâlenin iki el yazması nüshası mevcuttur. Birincisi, Şam Zâhiriyye Kütüphanesi koleksiyonu içerisinde 26 numaralı mecmuada yer almakta olup, istinsah tarihi Hicri 8. yüzyıl/Miladi 14. yüzyıl olarak kaydedilmiştir.⁴⁵ İkinci nüsha ise Köprülü Kütüphanesi'nde Hacı Ahmed Paşa koleksiyonuna bağlı 00015-002 numaralı mecmuada bulunmakta ve istinsah tarihi olarak Hicri 10. yüzyıl/Miladi 17. yüzyıl belirtilmiştir.⁴⁶ Söz konusu yazmalardan Şam Zâhiriyye nüshası, 1988 yılında Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râdî ve

³⁹ Nisâbüri, *et-Tenzîl ve tertîbuhu*, 26 (3763), 221a. Zirikî ve M. Fuad Sezgin de İbn Habîb'e ait eserin ismini bu şekilde vermektedir. bk. Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'-'İlm li'l-Melâ'în, 2002), 2/213; Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b Suûd el-İslâmiyye, 1991), 1/109.

⁴⁰ Makrîzî, *İmtâu'l-esmâ'*, 8/282.

⁴¹ Bu hususa yazma eseri tahkik eden Nûre el-Versân da dikkat çekmektedir. bk. Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 665, 670.

⁴² Ahmed, *el-Mekkî ve'l-medenî*, 1/69. *et-Tenzîl ve tertîbuhu*'yu tahkik eden Nûre el-Versân bu görüşle beraber *et-Tenzîl* ile *et-Tenbîh*'in birbirinden ayrı iki kitap olabileceği ihtimalini de ileri sürmektedir. bk. Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 615.

⁴³ Bekiroğlu, *Tefsîr Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*, 73.

⁴⁴ İnceleme imkânı bulduğumuz iki farklı yazma nüsha, tefsirin Enfâl ile Nâs sûreleri arasını ihtiva etmektedir.

⁴⁵ Nisâbüri, *et-Tenzîl ve tertîbuhu*, 26 (3763), 221a-232a; Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 615.

⁴⁶ Nisâbüri, *et-Tenzîl ve tertîbuhu* (Hacı Ahmed Paşa, 00015-002), 1b-8b; Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 616; *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: Ulûmu'l-Kur'ân Mahtûtatu't-Tefsîr ve Ulûmih* (Amman: Müessesetü Âli'l-Beyt li'l-Fikri'l-İslâmî, 1989), 1/73.

2002 yılında Nûre bint Abdullah el-Versân tarafından makale ölçeğinde tahkik edilerek ilmî literatüre kazandırılmıştır.⁴⁷

et-Tenzîl ve tertîbuhu adlı risâlenin Zâhiriyye nüshası 11 varaktan (21 sayfa) müteşekkil olup her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Bu nüshayı kıymetli kılan en önemli husus zahriye sayfasında muhaddis, kıraatçı ve tarihçi Zehebî'den (ö. 748/1348) İbn Habîb'e uzanan bir rivâyet zincirinin bulunmasıdır. Ayrıca giriş ve sonuç bölümlerinde kıraat ve semâ icazetinin yer alması eserin mevsukiyetini güçlendiren hususiyetler arasında sayılmaktadır. Risâlenin zahriye sayfasındaki silsile şu şekildedir:⁴⁸

1. Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb (ö. 406/1016)
2. Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Mansûr Abdülvâhid el-Hîrî en-Nisâbûrî el-Vâiz
3. Ebû Nasr Muhammed b. İbrâhîm el-Âdemî el-Cürcânî
4. Ebü'l-Fazl İsmâîl b. Ahmed b. Abdullah el-Cürcânî (ö. 437/1046)
5. Ebû Nasr Ahmed b. Mesrûr b. Abdülvehhâb (ö. 442/1051)
6. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Alî b. Abdürrezzâk el-Hayyât (ö. 499/1106)
7. Ebû Muhammed Abdullah b. Alî b. Ahmed el-Hayyât (ö. 541/1147)
8. Ebü'l-Yümn Zeyd b. El-Hasan b. Zeyd el-Kindî (ö. 613/1216)
9. Nâsiruddîn Ebû Hafs Ömer b. Abdülmun'im b. Ömer b. Kavvâs el-Ensârî (ö. 698/1299)
10. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (ö. 748/1348)
11. el-Emîr Nâsiruddîn Muhammed Tolboğa (ö. 749/1349)

İbn Habîb'e ait *et-Tenzîl ve tertîbuhu* risâlesinin Köprülü/Hacı Ahmed Paşa nüshası ise 7 varak (13 sayfa) olup, her sayfa 17 satırdan oluşmaktadır.⁴⁹ Bu nüshanın giriş kısmında da bir rivâyet zinciri yer almakta olup, söz konusu silsile Ebü'l-Berekât Abdulmelik b. Ahmed eş-Şehrezûrî el-Mukrî ile başlamaktadır. Devamında, yukarıda zikredilen listede beşinci sırada yer alan Ebû Nasr Ahmed b. Mesrûr aracılığıyla İbn Habîb'e kadar devam etmektedir.

Eserin iki yazma nüshasının arasında belirgin bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bunların başında Zâhiriyye nüshasında eserin ismi *et-Tenzîl ve tertîbuhu* olarak verilmişken Köprülü nüshasında eserin isminin mecmua iç kapağında *Tertîbu'n-nüzûl* olarak belirtilmesidir. Muhtemelen bu isimlendirme müstensihin tasarrufudur. Yine hacim olarak daha kapsamlı olan Zâhiriyye nüshasında rivâyet silsilesinin uzunluğu, onda bulunan beyitlerin diğerinde bulunmayışı ve bunlar arasındaki kısmî ihtilaflar dikkat çekmektedir.⁵⁰

et-Tenzîl ve tertîbuhu, küçük hacimli bir risâle olmasına rağmen, içerdiği konu başlıkları itibariyle Mekkî-Medenî'ye dair ayrıntılı bilgiler sunan kapsamlı bir eser niteliği taşımaktadır. Bu başlıkların önceki kaynaklarda geçmeyip çoğunlukla müellif tarafından ihdas edildiğini söylemek mümkündür. Bu husus İbn Habîb'in Mekkî-Medenî terminolojisinde kurucu bir faktör olduğuna işaret etmektedir. Eserin konu başlıkları şu şekildedir:

A. Tenzîl [Mekkî-Medenî]
A.1. Mekke döneminde nâzil olan sûrelerin kronolojik sıralaması
A.2. Medine döneminde nâzil olan sûrelerin kronolojik sıralaması

⁴⁷ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 615-616; Râdî, "et-Tenbîh alâ fadli ulûmi'l-Kur'ân", 306.

⁴⁸ Nisâbûrî, *et-Tenzîl ve tertîbuhu*, 26 (3763), 221a.

⁴⁹ Bazı araştırmacılar, söz konusu Köprülü nüshasına ulaşamadıklarını belirtmişlerdir. bk. Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 616; Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*, 73. Bu durum, Köprülü Kütüphanesi'nde Fazıl Ahmed Paşa, Hacı Ahmed Paşa ve Köprülü Ekler olmak üzere birden fazla koleksiyonun bulunmasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan ilgili yazma eser, Hacı Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

⁵⁰ Detaylı bilgi için bk. Nguyen, "Exegetes of Nishapur", 55-57.

A.3. Mekkî-Medenîliği ihtilaflı sûreler
A.4. Mekke’de inip hükmen Medenî olan âyetler
A.5. Medine’de inip hükmen Medenî olan âyetler
A.6. Mekkî sûrelerde Medenî vahye benzeyen âyetler
A.7. Medenî sûrelerde Mekkî vahye benzeyen âyetler
A.8. Cuhfe’de nâzil olan âyetler
A.9. Beytûlmakdis’te nâzil olan âyetler
A.10. Tâif’te nâzil olan âyetler
A.11. Hudeybiye’de nâzil olan âyetler
A.12. Gece nâzil olan âyetler
A.13. Müşeyyean (melekler eşliğinde) nâzil olan âyetler
A.14. Mekkî sûrelerde Medenî âyetler
A.15. Medenî sûrelerde Mekkî âyetler
A.16. Mekke’den Medine’ye taşınan âyet ve sûreler
A.17. Medine’den Mekke’ye taşınan âyet ve sûreler
A.18. Medine’den Habeşistan’a taşınan âyet ve sûreler
A.19. Mücmelen nâzil olanlar
A.20. Müfesseran nâzil olanlar
A.21. Mermûzen nâzil olanlar
B. Muhâtabât [Kur’ân’da hitaplar]
B.1. Hitâb-ı âmm
B.2. Hitâb-ı hâss
B.3. Hitâb-ı cins
B.4. Hitâb-ı nev’
B.5. Hitâb-ı ayn
B.6. Hitâb-ı medh
B.7. Hitâb-ı zemm
B.8. Tekil (müfred) lafızla cem’ hitâp
B.9. Cem’ lafızla tekil hitâp
B.10. İkil (tesniye) lafızla müfred ve cem’ hitâp
B.11. Tekil ifadeyle ikil hitâp
B.12. Hitâb-ı kerâme
B.13. Hitâb-ı hevân
B.14. Hitâb-ı ayn ile gayrın muradı
B.15. Hitâb-ı televvün (telvîn)

2. Eserin Muhtevası

İbn Habîb en-Nisâbûrî’ye ait olduğu tespit edilen mevcut nüshalar, müellifin kapsamlı bir eserinin günümüze ulaşan sınırlı parçalarını temsil etmekte olup “Tenzîl” ve “Muhâtabât” başlıklı iki ana bölümden oluşmaktadır.

Müellif, eserin giriş bölümünde bir kimsenin Kur'ân'ı tefsir etmeye ehil olabilmesi için Kur'ân ilimleri alanındaki en önemli yirmi beş hususu bilmesi ve birbirinden ayırt etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Aksi takdirde Kur'ân'ın doğru ve isabetli bir biçimde tefsir edilemeyeceğini belirten İbn Habîb bu hususları şu şekilde sıralamaktadır:⁵¹

- (1) Kur'ân'ın nüzûl bilgisi,
- (2) Vahyin nâzil olduğu yerler,
- (3) İlk, orta ve son dönemlerinde Mekke ve Medine'de inen sûrelerin sıralaması,⁵²
- (4) Mekke'de nâzil olup hükmü Medenî olan âyetler,
- (5) Medine'de nâzil olup hükmü Mekkî olan sûre ve âyetler,
- (6) Mekke'de Medine ehli hakkında nâzil olan âyetler,
- (7) Medine'de Mekke ehli hakkında nâzil olan âyetler,
- (8) Mekkî sûrelerde Medenî vahye benzeyen âyetler,
- (9) Medenî sûrelerde Mekkî vahye benzeyen sûre ve âyetler,
- (10) Cuhfe'de nâzil olan âyetler,
- (11) Beytûlmakdis'te (Kudüs) nâzil olan âyetler,
- (12) Tâif'te nâzil olan âyetler,
- (13) Hudeybiye'de nâzil olan âyetler,
- (14) Gece nâzil olan âyetler,
- (15) Gündüz nâzil olan âyetler,
- (16) Meleklerin eşliğinde inen sûre ve âyetler,
- (17) Yalnızca Cebrâil eşliğinde inen âyetler,
- (18) Mekkî sûrelerde Medenî âyetler,
- (19) Medenî sûrelerde Mekkî âyetler,
- (20) Mekke'den Medine'ye taşınan sûre ve âyetler,
- (21) Medine'den Mekke'ye taşınan âyetler,
- (22) Medine'den Habeşistan'a taşınan âyetler,
- (23) Mücmelen inen âyetler,
- (24) Müfesserden inen âyetler,
- (25) Mekkî-Medenîliği ihtilafı olan sûreler.

İbn Habîb, eserin hacmini artırmamak amacıyla her bir hususu ayrıntılara girmeden müstakil bölümler hâlinde ele alacağını belirtmektedir.⁵³ Bu doğrultuda ilk iki başlığa (Kur'ân'ın nüzûl bilgisi ve vahyin nâzil olduğu yerler) dair herhangi bir detaya girmeyen müellif, konuya yirmi beş hususun üçüncüsü olan Mekkî-Medenî sûrelerin kronolojisiyle giriş yapmaktadır.

2.1. Mekke ve Medine'de Nâzil Olan Sûreler

Müellif bu bölümde sûrelerin nüzûl sırasını Mekke döneminde inen ilk sûreden başlatarak kronolojik bir liste sunmuş ve ardından Medine dönemine geçmiştir. Her iki dönemin tertibini tamamladıktan sonra Mekkî-Medenîliği ihtilafı sûrelere de değinen İbn Habîb'e göre Mekkî sûrelerin nüzûl sıralaması şu şekildedir:⁵⁴

1. el-Alak	2. el-Kalem	3. el-Müzzemmil	4. el-Müddessir	5. el-Mesed
------------	-------------	-----------------	-----------------	-------------

⁵¹ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 622-624.

⁵² Mekke ve Medine dönemlerinin ilk, orta ve son olarak taksimi Süyûtî'nin *İtkân*'ındaki nakilde geçmemektedir. bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 31.

⁵³ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 624.

⁵⁴ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 624-625.

6. et-Tekvîr	7. el-A'lâ	8. el-Leyl	9. el-Fecr	10. ed-Duhâ
11. el-İnşirâh	12. el-Asr	13. el-Âdiyât	14. el-Kevser	15. et-Tekâsür
16. el-Mâûn	17. el-Kâfirûn	18. el-Fîl	19. en-Nâs	20. el-Felak ⁵⁵
21. el-İhlâs	22. en-Necm	23. Abese	24. el-Kadr	25. eş-Şems ⁵⁶
26. el-Burûc	27. et-Tîn	28. Kureyş	29. el-Kâria	30. el-Kiyâme
31. el-Hümeze	32. el-Mürselât	33. Kâf	34. el-Beled	35. et-Târik
36. el-Kamer	37. Sâd	38. el-A'râf	39. el-Cin	40. Yâsîn
41. el-Furkân	42. Fâtır	43. Meryem	44. Tâhâ	45. el-Vâkıa
46. eş-Şuarâ	47. en-Neml	48. el-Kasas	49. el-İsrâ	50. Yûnus
51. Hûd	52. Yûsuf	53. el-Hicr	54. el-En'âm	55. es-Sâffât
56. Lokmân	57. Sebe	58. ez-Zümer	59. el-Mü'min	60. Fussilet
61. eş-Şûrâ	62. ez-Zuhruf	63. ed-Duhân	64. el-Câsiye	65. el-Ahkâf
66. ez-Zâriyât	67. el-Gâşiye	68. el-Kehf	69. en-Nahl	70. Nûh
71. İbrâhîm	72. el-Enbiyâ	73. el-Mü'minûn	74. es-Secde	75. et-Tûr
76. el-Mülk	77. el-Hâkka	78. el-Meâric	79. en-Nebe	80. en-Nâziât
81. el-İnfîtâr	82. el-İnşikâk	83. er-Rûm	84. el-An-kebût ⁵⁷	85. el-Mutaffîfîn ⁵⁸

Mekke döneminde nâzil olan son sûre hususunda ihtilaf bulunduğunu belirten müellif, söz konusu sûrenin İbn Abbâs'a (ö. 68/687-88) göre Ankebût; Dahhâk (ö. 105/723) ve Atâ'ya (ö. 114/732) göre ise Mü'minûn sûresi olduğunu belirtmiştir. Mücâhid'den (ö. 103/721) ise son Mekkî sûre olarak Mutaffîfîn sûresi görüşünü nakletmiştir.⁵⁹ Güvenilir rivâyetlere dayanarak seksen beş Mekkî sûrenin bulunduğunu ifade eden İbn Habîb'in bu durumda Mutaffîfîn sûresinin Mekke devrinde inen son sûre olduğu görüşünü benimsediğini söylemek mümkündür. Müellifin, söz konusu sûrenin Medine'de inen ilk sûre olduğu görüşünü tercih etmiş olması da imkân dahilindedir. Nitekim tefsirinde bu görüşü Mukâtil (ö. 150/767) ve Vâkıdî'ye (ö. 207/823) nispet etmiştir.⁶⁰

İbn Habîb, Mekkî sûreleri sıraladıktan sonra Medenî sûreleri zikretmiştir. Müellif, yirmi dokuz adet olduğunu belirttiği Medenî sûreleri şu şekilde sıralamıştır:⁶¹

1. el-Bakara	2. el-Enfâl	3. Âl-i İmrân	4. el-Ahzâb	5. el-Mümte-hine
6. en-Nisâ	7. ez-Zilzâl	8. el-Hadîd	9. Muhammed	10. er-Ra'd
11. er-Rahmân	12. el-İnsân	13. et-Talâk	14. el-Beyyine	15. el-Haşr
16. en-Nasr	17. en-Nûr	18. el-Hac	19. el-Münâfikûn	20. el-Mücâdele
21. el-Hucurât	22. et-Tahrîm	23. es-Saf	24. el-Cuma	25. et-Tegâbün

⁵⁵ Necmeddîn en-Nesefî'nin *Bahrü ulûmi't-tefsîr*'i ile Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ında önce el-Felak, sonra en-Nâs olarak geçmektedir. Nesefî, *Bahrü ulûmi't-tefsîr*, 89b; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/280.

⁵⁶ Zerkeşî'de Âdiyât sûresi Şems sûresinden sonra burada mükerreren yer almaktadır. bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/280.

⁵⁷ Zerkeşî'de Ankebût sûresi burada yer almamakla birlikte son Mekkî sûre meselesinde dile getirilmektedir. bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/281.

⁵⁸ Müellif, sûreyi burada zikretmiş olmasa da son Mekkî sûre ve toplam Mekkî sûre sayısı ile ilgili görüşleri dikkate alındığında listede bu şekilde yer alması uygun görülmüştür.

⁵⁹ Versân, "et-Tenzil ve tertîbuhu", 627.

⁶⁰ bk. Nisâbü'rî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 260a.

⁶¹ Versân, "et-Tenzil ve tertîbuhu", 628.

26. el-Feth	27. et-Tevbe	28. el-Mâide		
-------------	--------------	--------------	--	--

Listedeki sûre sayısının yirmi sekiz olduğu göz önüne alındığında, eksik bırakılan sûrenin Fâtiha olduğu görülmektedir. Ancak bu husus cumhura göre Mekkî sayılan⁶² söz konusu sûrenin İbn Habîb tarafından Medenî addedildiği şeklinde yorumlanmaya müsaittir.

Öte yandan müellif, bazı âlimlerin Mâide sûresinin Tevbe sûresinden önce indiği, dolayısıyla son inen sûrenin Tevbe sûresi olduğu görüşünü ileri sürdüklerini nakletmektedir. Ancak bu görüşün aksine Hz. Peygamber'in Vedâ haccında Mâide sûresini okuduğuna ve “*Ey insanlar! Kur'ân'ın son nâzil olan sûresi Mâide olup onda geçen helalleri helal sayınız, haramları ise haram kabul ediniz.*” buyurduğuna değinmiştir.⁶³

Farklı rivâyetlere rağmen neticede seksen beş Mekkî, yirmi dokuz Medenî sûrenin bulunduğu görüşünü ileri süren İbn Habîb, naklettiği nüzûl tertibini Hüseyin b. Vâkîd'a (ö. 159/776) dayandırmıştır.⁶⁴

Müellifin bu başlık altında zikrettiği hususlar değerlendirildiğinde Mekke ve Medine dönemlerinde son nâzil olan sûrelere yer verdiği dikkat çekmektedir.⁶⁵ Bu hususu İbn Habîb'in sübutu kesin ve üzerinde ittifak edilen bir nüzûl tertibinin olmadığına işaret ettiği şeklinde anlamak mümkündür. Nitekim yukarıda zikredilen nüzûl tertibinin haricinde sahâbe ve tâbiûna nispet edilen birçok iniş sıralaması olduğu bilinmektedir.⁶⁶ Öte yandan en-Nîsâbûrî'nin sahîh bir senedle naklettiğini belirttiği ve tebe-i tâbiünden Hüseyin b. Vâkîd'a nispet ettiği nüzûl sıralaması maktu bir rivâyet olup isnadındaki meçhul râviler nedeniyle temkinle yaklaşılması gereken bir listedir.⁶⁷

2.2. Mekkî-Medenîliği İhtilafı Olan Sûreler

Tefsir tarihi incelendiğinde, Mekke ve Medine dönemlerinde nâzil olmuş sûrelerin tam olarak hangileri olduğu konusunda genel bir mutabakatın bulunmadığı görülmektedir. Bazı âlimler tarafından Mekke döneminde indiği belirtilen sûrelerin, diğer âlimlerce Medenî olarak değerlendirilmesi gibi görüş farklılıkları mevcuttur. Aynı şekilde, Medenî olarak kabul edilen bazı sûrelerin ise bazı kaynaklar tarafından Mekkî olduğuna dair görüşler ileri sürülmüştür.⁶⁸ Bu ihtilafın arkasında, sûrelerin dönemlendirilmesinde rivâyet, üslup ve mekân gibi çeşitli kriterlerin gözetilmesiyle ortaya çıkan farklı Mekkî-Medenî yaklaşımları yatmaktadır.⁶⁹

İbn Habîb'in de bu konuda ihtilaf edilen sûreler arasında Fâtiha, Müzzemmil ve Mutaffifin sûrelerini zikrettiği görülmektedir.⁷⁰ Müellif, Müzzemmil ve Mutaffifin sûreleriyle ilgili ihtilaflara tefsirinde de değinmektedir.⁷¹

Mekkî-Medenîliği hususunda ihtilaf edilen Fâtiha sûresine dikkat çeken müellif, sûrenin İbn Abbâs, Dahhâk ve Mukâtil'e göre Mekkî, Mücâhid'e göre ise Medenî olduğunu belirtmiştir. Mutaffifin sûresinde de ihtilaf olduğunu belirtip İbn Abbâs'a göre Medenî olduğunu ifade etmiştir. Yukarıda Atâ'ya göre son Mekkî sûrenin Mü'minûn olduğunu nakletmişken

⁶² Süyûtî, *el-İtkân*, 37.

⁶³ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 628-629.

⁶⁴ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 631.

⁶⁵ Bir sonraki başlıkta değinilen Mekkî-Medenîliğinde ihtilaf edilen sûreler konusu da aynı iddiayı desteklemektedir.

⁶⁶ İbn Abbâs, İkrime, Hasan- Basrî, Câbir b. Zeyd gibi sahâbe ve tâbiünden nakledilen iniş sıralamaları için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 34-36, 64-65.

⁶⁷ Tâhâ Muhammed Fâris, *Tefâsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm hasebe tertîbi'n-nüzûl: dirâse ve takvîm* (Amman: Dâru'l-Feth li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2011), 102.

⁶⁸ İhtilafı sûrelerle ilgili bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 36-42.

⁶⁹ Bu konuda bk. Soner Aksoy, “Mekkî-Medenî Sûre Tespitinde Üslûp ve Muhtevanın Önemi: İnsan Sûresi Örneği”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 29/1 (2018), 49-69.

⁷⁰ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 629-631.

⁷¹ bk. Nîsâbûrî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 208a, 260a.

burada ona Mutaffifin sûresini nispet etmiştir. Katâde'ye (ö. 117/735) göre el-Müzzemmil'in Medenî olduğunu belirten İbn Habîb, rivâyetlerdeki ihtilaflarla birlikte seksen beş Mekkî, yirmi dokuz Medenî sûre bulunduğu yönünde görüş beyan etmiştir.⁷²

2.3. Mekke'de Nâzil Olup Hükmü Medenî Olan Âyetler

Mekkî-Medenî terimlerinin üzerinde neredeyse ittifak edilen tanımı hicretten önce (Mekke döneminde) inen sûre ve âyetlerin Mekkî, hicretten sonra (Medine döneminde) inenlerin ise Medenî olduğudur. Bunun haricinde Mekke'de inen sûre ve âyetlerin mekânsal açıdan Mekkî, Medine'de inenlerinse Medenî olarak tavsif edildiği vâkidir. Yine nadir de olsa muhataplar dikkate alınarak Mekkeli müşriklere hitap eden sûre ve âyetlerin Mekkî, Müslümanlara hitap edenlerinse Medenî nitelenebileceği ifade edilmiştir. Mekkî-Medenî'nin zaman, zemin ve hitap odaklı üç farklı şekilde tanımlanmasından kaynaklanan ıstılah karmaşası⁷³ bazen bir sûre veya âyetin hem Mekkî hem de Medenî olarak nitelenmesine yol açabilmektedir. Nitekim İbn Habîb'in bu başlıktan kastının hicretten sonra Mekke'de inen âyetler olduğunu söylemek mümkündür. Müellifin burada zikrettiği örnekler el-Mâide 5/3-5 ve el-Hucurât 49/13 gibi zaman olarak hicret sonrası Medine döneminde, mekân olarak Mekke'de indiği rivâyet edilen âyetlerdir. Müellif mevzubahis ilk âyetin Mekke'nin fetih gününde, ikincisinin ise Vedâ hacında Arafat'ta nâzil olduğunu belirtmektedir.⁷⁴ Eserinde Mekkî-Medenî kavramlarının tanımına değinmeyen müellifin Mekke'de inmiş olsa da hicretten sonra nâzil olan âyetlerin hükmen Medenî olduğu görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Bu husus, İbn Habîb'in Mekkî-Medenî ıstılahında zaman esaslı ayrımı dikkate aldığına işaret etmektedir.

2.4. Medine'de Nâzil Olup Hükmü Mekkî Olan Sûre ve Âyetler

İbn Habîb bu başlıkla bir önceki bölümün mefhum-ı muhalifi sayılabilecek olan Mekke devrinde Medine'de nâzil olan âyetler olgusunu kastetmediğini söylemek mümkündür. Zira tarihsel olarak hicretten evvel Medine'de herhangi bir vahiy sürecinin gerçekleşmesi söz konusu değildir. Esasında müellif, bu başlık altında Mekkî-Medenî isimlendirmelerinde karşılaşılan ıstılah karmaşasının farklı bir veçhesini tahlil etmektedir. Nitekim hicret sonrasında Müslümanlarla müşriklerin ilişkisi devam etmiş, dolayısıyla Mekkeliler Medine devrinde de Kur'ân'ın gündemine girmiştir. Bu sebeple müellif, Medenî bazı sûre veya âyetlerin muhatabının Mekkeli müşrikler olduğunu ifade sadedinde "Medine'de inip hükmen Mekkî olanlar" başlığını kullanmıştır. Bu bağlamda Ra'd ve Mümtehine sûreleri ile et-Tevbe 9/1-28 ve en-Nahl 16/41-128 âyetlerini, muhatabı Mekkeli müşrikler olan Medenî vahye örnek olarak vermiştir.⁷⁵ İbn Habîb'in sıraladığı bu örneklerden Mümtehine ve Tevbe sûreleri ittifakla Medine döneminde nâzil olmuşken Ra'd sûresinin Mekkî-Medenîliği ihtilaflıdır. Nahl sûresi ise Mekkî bir sûredir. Ancak müellifin belirttiği âyet aralığının Medenî olduğu görüşü de mevcuttur.⁷⁶ Bu durumda en-Nisâbü'rî, Medine'de indikleri görüşünü esas alarak söz konusu âyet ve sûreleri Mekkeli müşriklere değinen hükmen Mekkî vahiy şeklinde kategorize etmiştir.

2.5. Mekkî Sûrelerde Medenî Vahye Benzeyen Âyetler

Kur'ân'ın yirmi üç yıllık nüzûl sürecinde, muhteva ve üslup bakımından Mekke ve Medine dönemleri arasında belirgin farklılıkların olduğu, müfessirlerce ifade edilen hususlardan

⁷² Versân, "et-Tenzil ve tertibuhu", 629-631.

⁷³ Cemâlüddin Ebû Muhammed Abdullâh b. Yûsuf ez-Zeylaî, *Tahrîcül-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâkı'a fi tefsiri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, thk. Sultân b. Fehd et-Tubeyşî (Riyad: Vezâretü'ş-Şüûni'l-İslâmiyye vel-Evkâf ve'd-Da' ve'l-İrşâd, 2003), 50-51; Muhammed Şerif Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'ân literatüründe Mekkî-Medenî ile ilgili ihtilaflar ve tefsire yansımaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 5-14.

⁷⁴ Versân, "et-Tenzil ve tertibuhu", 632.

⁷⁵ Versân, "et-Tenzil ve tertibuhu", 633-635.

⁷⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 33, 38, 44.

biridir. Genellikle geçmiş kavimlerin kıssaları ile ahlakî ilkelerin Mekkî sûrelerde, ahkâm ve hadlerin ise Medenî sûrelerde ağırlıklı olarak yer aldığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte, bu özelliklerin genelleştirilerek yalnızca belirli bir döneme münhasır kılınması, makul ve yerli bir yaklaşım olarak görülmemektedir.⁷⁷ Bu bağlamda müfessir İbn Habîb, Medenî sûrelerin karakteristiklerinden olsa da ahkâm ve hadlerin Mekkî sûrelerde de geçebileceği düşüncesindedir. Müellif örnek olarak, had cezası gerektiren günahlar anlamındaki *fevâhiş* kelimesinin geçtiği en-Necm 53/32 ile namaz ibadetinin küçük günahlara kefaret olacağı müjdesinin verildiği Hûd 11/114 âyetlerinin Medenî vahye benzeyen Mekkî âyetler olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Ayrıca müellif, en-Necm 53/32. âyetin iniş sebebiyle ilgili burada zikrettiği rivâyeti tefsirinde de nakletmiştir.⁷⁹ Kur'ân ilimleri ve tefsir tarihinde bu vasıftaki âyetlerin Medine döneminde indiğini iddia eden âlimler de olmuştur.⁸⁰ Kanaatimizce bu vb. âyetlerin İbn Habîb'in yaptığı şekilde nitelendirilmesi bulunduğu sûrenin nüzûl döneminin aksine Medenî olarak istisnâ edilmesinden daha isabetli bir tercihtir.

2.6. Medenî Sûrelerde Mekkî Vahye Benzeyen Sûre ve Âyetler

Bu başlık, önceki başlığın aksine, Medine döneminde inen sûrelerde Mekkî sûre ve âyetlerin karakteristik özelliklerini yansıtan bazı âyetlerin bulunduğu yönünde bir beklenti oluşturmaktadır. Ancak İbn Habîb'in bu başlık altında zikrettiği üç örneği⁸¹ aynı kategori içinde ele almak güç görünmektedir (el-Enfâl 8/32, el-Enbiyâ 21/17 ve el-Âdiyât⁸²). Zira Enbiyâ ve Âdiyât sûreleri yukarıdaki nüzûl tertibinde Mekkî sûreler arasında geçmektedir. Ancak Enbiyâ sûresi 21/17. âyetin iniş sebebinin Necrân hıristiyanları olduğunu aktaran müellif bu durumda âyetin Medenî olması gerektiğini, ancak üslup olarak Mekkî vahye benzediğini ifade etmiş olmalıdır. Oysaki bu âyeti Mekkî sûrelerde Medine döneminde inen âyetler kategorisinde zikretmesi gerekirdi. Öte yandan bu âyetin istisnâ bilgisi de klasik ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde geçmemektedir.

Âdiyât sûresi ise İbn Habîb'in zikrettiği nüzûl tertibinde Mekkî sûreler arasında geçmekte iken müellif bu listeyi nispet ettiği Hüseyin b. Vâkîd'dan gelen bir nüzûl sebebinde söz konusu sûrenin Medine'de yaşanan meşhur bir olayın akabinde indiğini belirtmektedir. Bununla birlikte İbn Habîb'in tefsirinde, el-Vâkîdî'ye nispetle sûrenin Medenî olduğuna dair bilginin yer aldığı görülmektedir.⁸³ Ancak *el-Burhân* muhakkikleri, Zerkeşî'ye ait olduğunu düşündükleri ifadenin “Hüseyin b. Vâkîd dışındaki rivâyetlerde sûrenin Medenî olduğu” şeklinde tashih edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.⁸⁴ Neticede İbn Habîb, kimilerince sûrenin Medine döneminde nâzil olduğu ileri sürülmüşse de muhtevâ ve üslup yönüyle Mekkî sûreleri andırıldığını dile getirmiş olmalıdır.

Müellifin “Medenî sûrelerde Mekkî vahyi andıran âyetler” kategorisinde zikrettiği örneklerden en isabetli olanının Enfâl sûresi 8/32. âyet olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu âyet, sûrenin geneli gibi Medine döneminde nâzil olmuşsa da girişinde yer alan “*Hani o müşrikler bir vakit şöyle diyorlardı...*” ifadesiyle Mekke dönemine atıfta bulunduğu görülmektedir. Âyetin devamında Mekkeli kâfirlerin o dönemde “*...Ey Allah'ımız! Eğer bu Kitap gerçekten senin*

⁷⁷ Ayşenur Fidan, *Kur'ân Dilinde Mekkî ve Medenî Âyetlerin Bütünlüğü*, ed. Sevim Gelgeç (İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2022), 21.

⁷⁸ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 635-636.

⁷⁹ Nisâbûrî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 78a-b.

⁸⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 43, 46.

⁸¹ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 637-638.

⁸² Köprülü nüshasında Âdiyât sûresi geçmemektedir.

⁸³ Nisâbûrî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 302b.

⁸⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/535.

katından gelmiş ise, başımıza gökten taşlar yağdır, yâhut bizi can yakıcı bir azâba uğrat!” dedikleri aktarılmaktadır. Dolayısıyla İbn Habîb bu örnekle Medine devrinde inen bir âyetin Mekke dönemine atıfta bulunabileceğini ifade etmiş olmaktadır.

2.7. Cuhfe, Beytülmağdis, Tâif ve Hudeybiye’de Nâzil Olan Sûre ve Âyetler

Vahyin çoğunluğu Hz. Peygamber Mekke veya Medine’de mukim iken nâzil olmuştur. Hz. Peygamber yolculukta iken inen âyetlere seferî dendiği gibi âyetlerin özel olarak iniş yeriyle de nitelendiği görülmektedir.⁸⁵ İbn Habîb, el-Kasas 28/85’in hicret yolculuğunda Cuhfe’de, ez-Zuhruf 43/45’in İsrâ yolculuğunda Beytülmağdis’te (Kudüs),⁸⁶ el-Furkân 25/45⁸⁷ ve el-İnşikâk 84/22-24’ün Tâif’te, er-Ra’d 13/30’un ise Hudeybiye’de indiği yönündeki rivâyetleri aktarmaktadır.⁸⁸ Nitekim Neseî bu âyetlerden el-Kasas 28/85’in ne Mekki ne de Medenî olduğunu belirtmiş, Cuhfe’de nâzil olduğu gerekçesiyle onu Cuhfi şeklinde nitelemiştir.⁸⁹

2.8. Gece Nâzil Olan Âyetler

Vahyin genel olarak gündüz vakti nâzil olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte rivayetlerde gece inen âyetlerin varlığından da söz edilmekte olup bunlar terminolojide “leylî” olarak isimlendirilmiştir.⁹⁰ Bu bağlamda İbn Habîb, el-Hac 22/1, el-Mâide 5/67 ve el-Kasas 28/56. âyetleri gece inen âyetlere örnek olarak zikretmektedir.⁹¹

Hac sûresi 22/1. âyetin Benî Mustalık gazvesi esnasında geceleyin indiğine temas eden İbn Habîb, Hz. Peygamber’in bazı gazveleri esnasında nâzil olduğunu belirttiği Mâide sûresi 5/67. âyetin iniş sebebi olarak şu rivâyeti zikretmiştir:⁹²

“Hz. Peygamber için her gece koruma amaçlı nöbet tutulmaktaydı. Bir defasında “Bu gece bizi kim gözetleyecek?” diye sordu. Huzeyfe b. el-Yemân ve Sa’d b. Ebû Vakkâs beraberlerinde başkalarıyla birlikte kılıç ve oklarıyla yanına geldiler. Gecenin az bir kısmı geçmişti ki Allah (c.c.) bu âyetleri indirdi. Hz. Peygamber başını çadırdan uzatarak “Ey insanlar! Dağılabilirsiniz. Çünkü Allah beni korumaktadır.” buyurdu.”

Müellif bu başlık altında Kasas sûresi 28/56. âyeti de zikretmiş, Hz. Âişe’nin (ö. 58/678) söz konusu âyetin kendisi Hz. Peygamber’le aynı döşekte iken nâzil olduğunu belirttiğine dikkat çekmiştir.⁹³ Öte yandan âyetin gece indiği yönündeki bir bilgiye başka yerde rastlayamadığımızı belirtmek gerekir.⁹⁴ Bu durum leylî olarak nitelenen âyetlerin kesinlik arz etmeyip bu konuda ihtilafın olduğunu ortaya koymaktadır.

⁸⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 50-54.

⁸⁶ Müellif, tefsirinde Abdullah b. Ömer’den naklen İsrâ hâdisesinde bütün peygamberlerin Mescid-i Aksâ’da toplandığını ve âyetin başındaki “*Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerimize sor bakalım*” ifadesiyle Hz. Peygamber’e hitap edildiğini aktarmaktadır. Ayrıca müellif, söz konusu bilgiye itibar edilmesi gerektiğini de belirtmektedir. Nisâbüri, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 5a.

⁸⁷ Süyûtî, bu âyetin Tâif’te indiği bilgisine İbn Habîb’den nakille *el-İtkân*’ın ikinci bölümü olan “Hadarî-Seferî” başlığında yer verir. Ancak bunu destekleyen bir delil bulamadığımızı belirtir. bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 53.

⁸⁸ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 638-640.

⁸⁹ Ebû Hafs Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî en-Neseî, *et-Teyisîr fi’t-tefsîr*, thk. Fâdî el-Mağribî - Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Dâru’l-Lübâb, 2019), 11/397.

⁹⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 55.

⁹¹ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 640-642.

⁹² Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 640-641.

⁹³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/286. Ancak Zâhiriyye nüshasında ve her iki tahkik makalesinde Hz. Âişe’nin bu âyetin gündüz indiğini söylediği geçmektedir. bk. Nisâbüri, *et-Tenzîl ve tertîbuhu*, 26 (3763), 225b; Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 642; Râdî, “et-Tenbîh alâ fadli ulûmi’l-Kur’ân”, 310. Bu durumda müstensihnin ilgili yerde bir satırı sehven atlamış olması muhtemeldir. Çünkü “وَ مِنْهَا قَوْلُهُ: (إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ) الْآيَةُ قَالَتْ عَائِشَةُ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ وَأَنَا ” ifadesinde altı çizili yer sâkit olduğunda mana bu şekilde değişime uğramaktadır.

⁹⁴ *el-Burhân* muhakkikleri de Hz. Âişe’den bu minvalde bir rivâyete başka yerde rastlayamadıklarını ifade etmektedirler. bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/536.

Müellif Hz. Peygamber'e vahyin çoğunlukla gündüz nâzil olduğuna değinerek konuyu sonlandırmıştır.

2.9. Meleklerin Eşliğinde İnen Sûre ve Âyetler

Kur'ân-ı Kerîm vahiy meleği Cebrâîl vasıtasıyla Hz. Peygamber'e indirilmiştir. Ancak faziletine binaen bazı sûre ve âyetlerin nüzûlüne meleklerin de refakat ettiğine dair rivâyetler mevcuttur.⁹⁵ İbn Habîb, En'âm sûresinin bir bütün hâlinde nâzil olduğunu,⁹⁶ buna yetmiş bin meleğin eşlik ettiğini kaydetmektedir. Müellif ayrıca Fâtiha sûresinin seksen bin, Yâsîn sûresi ve Âyetü'l-kürsî'nin (el-Bakara 2/255) otuzar bin, Zuhruf sûresi 43/45'in elli bin meleğin refakatinde nâzil olduğunu nakletmektedir. Müellif Kur'ân'ın kalan kısmını Cebrâîl'in tek başına indirdiğini belirtmektedir.⁹⁷

2.10. Mekkî Sûrelerde Medenî Âyetler

Tefsir uleması Mekke'de nâzil olan bir kısım sûrelerin bazı âyetlerinin Medine döneminde inerek tamama erdiği görüşünde neredeyse ittifak hâlinindedir.⁹⁸ Bu yaklaşıma göre örneğin A'râf sûresinin âyetlerinin çoğunluğu Mekke döneminde inmiş, bazı âyetleri ise Medine döneminde inerek sûredeki mevcut yerlerine yerleştirilmiştir. İbn Habîb de risâlesinde bu kategoriye giren şu örnekleri zikretmiştir.⁹⁹ el-En'âm 6/91, 93, 151-153; el-A'râf 7/163-171; İbrâhîm 14/28-29; en-Nahl 16/41-128; el-İsrâ 17/73; el-Kehf 18/28; el-Kasas 28/52; ez-Zümer 39/53; el-Ahkâf 46/10.

İbn Habîb'in Mekkî sûrelerde istisnâ edilen âyetler arasında zikrettiği her bir örneğin bir gerekçesinin olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin el-En'âm 6/91 ve el-A'râf 7/163-171 yahudiler, el-En'âm 6/93 Müseylimetülkezzâb (ö. 12/633) veya Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh (ö. 36/656-57), el-Kehf 18/28 müellefe-i kulûbdan Uyeyne b. Hısn (ö. 30/650 [?]), ez-Zümer 39/53 Vahşî b. Harb (ö. 23/644'ten sonra), el-Ahkâf 46/10 ise Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) hakkında indiği gerekçesiyle Medine dönemiyle ilişkilendirilmiş âyetlerdir. Müellif, tefsirinde el-Ahkâf 46/10. âyetin Abdullah b. Selâm hakkında nâzil olduğu yönündeki rivâyeti aktardıktan sonra, sûrenin Mekkî oluşu sebebiyle âyetin onun hakkında inmiş olamayacağına dair Şa'bî'nin (ö. 104/722) değerlendirmesine de yer vermektedir.¹⁰⁰ Öte yandan İbrâhîm 14/28-29'un Bedir'de öldürülen ve esir alınan müşrikler, en-Nahl 126-128'in Uhud harbi sonrasında nâzil olduğuna dair rivâyetler mevcuttur. Ayrıca el-İsrâ 17/73'ün Sakîf kabilesi, el-Kasas 28/52'nin Ehl-i kitap hakkında nâzil olduğu yönünde görüşler beyan edilmiştir. Öte yandan el-En'âm 6/151-153'ün ahkâmıla, en-Nahl 16/41'in ise Medine'ye hicretle ilişkilendirilmesi Medenî kabul edilmelerine sebebiyet vermiş olmalıdır.¹⁰¹

Yukarıdaki gerekçelerin dikkate alınması durumunda daha fazla âyetin istisnâ edilmesi durumu söz konusu olacaktır. Nitekim tefsir literatüründe benzeri istisnâ örneklerinin sayıca yüzleri aştığını ifade etmek mümkündür.¹⁰² Oysaki mevzubahis âyetlerin Mekke döneminde

⁹⁵ Süyûtî bu konuya İbn Habîb'in risâlesindeki ilgili bilgilerden yola çıkarak ayrı bir bölümde yer vermiştir. bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 89-90.

⁹⁶ Zerkeşî, burada konuyla ilgili rivâyetlerin sıhhatine dair İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'den (ö. 643/1245) bir nakilde bulunur. Buna göre İbnü's-Salâh, En'âm sûresinin bir defada indiğiyle ilgili sahih rivâyet bulunmadığını, aksine görüş bildiren rivâyetlerin bulunduğunu belirtir. Öte yandan sûrenin bazı âyetlerinin Medenî olduğuyla ilgili rivâyetlere dikkat çeker. bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/286-287.

⁹⁷ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 643-644.

⁹⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 42.

⁹⁹ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 644-649.

¹⁰⁰ Nisâbü'rî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 20a.

¹⁰¹ Detaylı bilgi için bk. Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 2/601, 612, 639, 648, 695, 728, 767, 819, 830; Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'ân literatüründe Mekkî-Medenî ile ilgili ihtilaflar ve tefsire yansımaları*, 133-135, 144, 152, 167, 169, 171, 173, 180, 182-183.

¹⁰² Süyûtî, *el-İtkân*, 42-47.

nüzûlünü düşündüren rivâyet ve yorumların da tespit edilebildiği görülmektedir. Bu durumda sahih ve sarîh bir delil bulunmadıkça istisnâ âyet olgusunun tartışmaya açık olduğunu söylemek gerekir.¹⁰³

2.11. Medenî Sûrelerde Mekkî Âyetler

Medenî sûrelerde Mekkî âyetlerin varlığı tezi, bir önceki başlıkta incelenen hususun aksine âlimler nezdinde aynı ölçüde kabul görmemiştir. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), bu gibi örneklerin son derece sınırlı olduğunu belirterek meseleye temkinli yaklaşmıştır.¹⁰⁴ Buna mukabil Süyûtî, yapılacak araştırmalar neticesinde daha fazla örneğin tespit edilebileceğini ileri sürmüştür.¹⁰⁵ İbn Habîb de bu başlık altında şu âyetlere yer vermiştir:¹⁰⁶ el-Enfâl 8/33; et-Tevbe 9/128-129; er-Ra'd 13/31; el-Hac 22/52-55; el-Mâûn 107/1-3. İbn Habîb'in müstesnâ olduğunu düşündüğü âyetler bunlarla sınırlı değildir. Nitekim burada yer vermese de tefsirinde Hucurât sûresinden bir âyetin müstesnâ olduğuna dair bir tespiti yer verdiği görülmektedir.¹⁰⁷

Müellif, zikrettiği ilk örnek olan el-Enfâl 8/33. âyetteki “*Oysa sen onların içinde iken, Allah onlara azap edecek değildi.*” ifadesinin sahih rivâyetler ışığında “Kureyşliler Hz. Peygamber'i Mekke'den çıkarıncaya kadar” şeklinde yorumlandığını belirtmiştir.¹⁰⁸ Ancak önceki âyetin başındaki “ذٰلِ” kelimesinin Kureyşlilerin hicret öncesi durumlarının hikâye edildiğine işaret ettiği, dolayısıyla bu âyetlerin de Medenî olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁹ Medenî bir sûrede yakın geçmişe atıf yapılan âyette ‘*Sen içlerinde oldukça...*’ ifadesiyle hicretten önceki zamana işaret edilmektedir.¹¹⁰

Tevbe sûresinin 9/128-129. âyetlerinin Mekkî olduğu yönündeki görüş, özellikle ilk âyetin başında yer alan “*size kendi içinizden bir elçi gelmiştir*” ifadesinin Mekkelilere hitap ettiği düşüncesine dayanmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu hitabın yalnızca Mekkelilere değil, bütün insanlığa yönelik olması Kur'an'ın evrensel mesajıyla daha uyumlu görünmektedir.¹¹¹ Öte yandan, Ra'd ve Hac sûreleri Mekkî veya Medenî oluşu hususunda ihtilafli sûreler arasında yer almakta olup, müellifin tercihinine bağlı olarak ilgili âyetlerin Mekkî kabul edilmesi de imkân dahilindedir.¹¹² Ancak bu durum Medenî sûrelerde Mekke dönemine ait kavram veya konuların geçebileceği ihtimalinin göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır.¹¹³

Son olarak müellif, Mukâtil b. Süleyman'dan¹¹⁴ naklen Mâûn sûresinin Mekkî olduğunu, ancak son dört âyetinin Medine döneminde nâzil olduğundan bu kısımların istisna

¹⁰³ Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 2/857; Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'an literatüründe Mekkî-Medenî ile ilgili ihtilaf- lar ve tefsire yansımaları*, 208.

¹⁰⁴ Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013), 15/85.

¹⁰⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 42.

¹⁰⁶ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 650-652.

¹⁰⁷ Nisâbü'rî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 47b.

¹⁰⁸ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 650.

¹⁰⁹ Ahmed, *el-Mekkî ve'l-Medenî*, 2/551-554.

¹¹⁰ Muhammed Yıldız, *Medenî Sûrelerde Hicretten Öncesine Yönelik Atıflar* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 20.

¹¹¹ Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr ev mefâtihu'l-gayb*, thk. Seyyid İmrân (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2012), 8/431; Şihâbüddîn Ebü's-Senâ Mahmûd b. Abdullah el-Bağdâdî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânîl-azîm ve's-seb'îl-mesânî*, thk. Mâhir Habbûş (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2010), 10/579.

¹¹² Süyûtî, *el-İtkân*, 38-39, 43-44.

¹¹³ Esra Gözeler, “Surelerin Mekkîliği ve Medenîliği: 22/el-Hacc Suresi Örneği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]* 58/1 (2017), 103.

¹¹⁴ İbn Habîb, tefsirinde bu görüşün sahibinin Mukâtil b. Hayyân olduğunu belirtmektedir. Nisâbü'rî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 315b. Nitekim Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinde böyle bir bilgi bulunmadığı gibi ilgili görüşün İbn Hayyân'a nispet edildiğini gösteren başka kaynaklar da mevcuttur. bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 4/869; Nesefî, *et-Teysîr*,

edildiğini belirtmektedir.¹¹⁵ Bu durumda, bir önceki başlık altında ele alınmasının daha isabetli olacağı düşünülen sûrenin burada yer alması; Medenî olduğu kabul edilen âyetlerin sayısının görece fazla oluşundan kaynaklanmış olabilir.

2.12. Mekke'den Medine'ye Taşınan Sûre ve Âyetler

İbn Habîb'in, Kur'an'ın nüzûl dönemine dair rivâyetlerden hareketle yeni bir tasnif anlayışı geliştirdiği anlaşılmaktadır. Bu tasnif başlıklarından biri, Mekke'den Medine'ye taşınan vahiylerdir. Rivâyete göre, Avf b. Afrâ (ö. 2/624), Akabe biatları esnasında Hz. Peygamber'den öğrendiği Yûsuf sûresini Medine'ye döndüğünde Hazrec kabilesine mensup Benî Züreyk bölgesinde okuyarak birçok Medinelinin İslâm'a girmesine vesile olmuştur.¹¹⁶ Ayrıca müellif, el-A'râf 7/158. âyet ile İhlâs sûresinin de aynı tasnif kapsamında değerlendirildiğini ifade etmektedir.

İbn Habîb'in birkaç örnekle sınırlı tuttuğu bu kategoriye çok sayıda sûre ve âyetin dâhil olabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim, Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]), Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiğinde on yedi sûreyi ezberlemiş olduğunu nakletmektedir.¹¹⁷ Ayrıca Mûsâ Cârullah (1875-1949) da Mekke'de nâzil olan bütün sûrelerin Allah Rasûlü'nün hicretinden önce Medine'ye götürüldüğünü ileri sürmektedir.¹¹⁸

2.13. Medine'den Mekke'ye Taşınan Âyetler

İbn Habîb, bir önceki kategorinin tamamlayıcısı olarak hicret sonrası Medine'den Mekke'ye götürülen âyetler için de bir başlık ayırmıştır. Müellif bu kapsamda şu âyetlere yer vermektedir:¹¹⁹ el-Bakara 2/217, 278, en-Nisâ 4/98-99, Tevbe sûresinden dokuz âyet.¹²⁰

İbn Habîb, Bakara sûresi 2/217. âyetinin nüzûl sebebi olarak, Abdullah b. Cahş (ö. 3/625) liderliğindeki bir birliğin haram ayda müşriklerden birini öldürmesi ve bu durumu bahane ederek Mekke'deki Müslümanlara eziyet etmelerini zikretmektedir. İlgili âyette, haram ayda savaşmanın büyük bir günah olduğu belirtilmekle birlikte, insanları Allah yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'a girişi engellemek ve halkını oradan çıkarmak gibi müşrikler tarafından işlenen fiillerin çok daha büyük bir cürüm olduğu ifade edilmiştir. Bu yolla, Müslümanları kınamaya kalkışan müşriklerin gerçekte çok daha ağır bir suç işledikleri bildirilmektedir.¹²¹ Öte yandan İbn Habîb, Mekke'de kalan müslümanların hicret edememelerinden dolayı kınanmamaları yönünde Nisâ sûresinin 98-99. âyetlerinin indiğini ve bu âyetlerin Medine'den Mekke'ye gönderildiğini belirtmektedir. Akabinde İbn Habîb, hâdiseyle ilgili sûrenin 100. âyetinin de indiğine dair bir rivâyete yer vermektedir.¹²²

Müellif, ribâ âyeti olarak bilinen Bakara sûresi 2/278. âyetin aralarında faiz borcu olan Sakîf kabilesi ile Benî Mugîre arasındaki husumet üzerine indiğini nakletmektedir. Hz. Peygamber'in Mekke valisi Attâb b. Esîd (ö. 13/634) "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve

15/497; Burhânüddîn İbrâhim b. Ömer el-Bikâî, *Mesâidü'n-nazar li'l-ışrâf alâ makâsidi's-süver* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1987), 3/252. Öte yandan Neseî, *Bahru ulûmi't-tefsîr*'de Mukâtil'le ilgili tespiti yer vermemektedir. bk. Neseî, *Bahru ulûmi't-tefsîr*, 93a.

¹¹⁵ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 652.

¹¹⁶ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 653.

¹¹⁷ Ebû Bekr b. Tayyib el-Bâkîllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İsam el-Kudât (Amman: Dâru'l-Feth li'n-Neşri ve't-Tevzî'&Dâru İbn Hazm, 2001), 1/149-150; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/428.

¹¹⁸ Mûsâ Cârullah, *Kitâbü tertîbi's-süveri'l-kerîme ve tenâsübühâ fi'n-nüzûl ve fi'l-Mesâhif* (Bhopal: y.y., 1944), 241.

¹¹⁹ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 654-657.

¹²⁰ Müellif, mevzubahis âyetleri Hz. Ali'nin (ö. 40/661) Kurban Bayramı'nda Mekke'de okumasıyla ilgili bir rivâyet bulunduğunu belirtmiş olmakla birlikte, Tevbe sûresinin hangi âyetlerinin bu kapsamda yer aldığına dair herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

¹²¹ Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 654.

¹²² Versân, "et-Tenzîl ve tertîbuhu", 656.

gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın.” meâlindeki âyeti onlara ulaştırınca Sakifliler sadece anaparalarını almaya razı olmuşlardır.¹²³

2.14. Medine’den Habeşistan’a Taşınan Âyetler

İbn Habîb’in bir yerden başka yere taşınan âyetler kategorisinde yer verdiği bir başka başlık Medine’den Habeşistan’a ulaştırılan âyetlerdir. Müellif bu hususta sadece Âl-i İmrân 3/64-68. âyetlere yer vermektedir. Buna göre Habeşli rahipler ile müslümanlar arasında yaşanan tartışma üzerine Ehl-i kitabı tevhide çağıran ve Hz. İbrahim’in muvahhid olduğunu bildiren söz konusu âyetler inmiş ve Hz. Peygamber, Ca’fer b. Ebû Tâlib’in (ö. 8/629) bunları okuması için Medine’den Habeşistan’a ulaştırmıştır. Rivâyetin devamında Necâşî Ashame’nin (ö. 9/630) müslüman olduğu bilgisi de yer almaktadır.¹²⁴ Ancak ilgili âyetlerin Medine’deki yahudiler veya Necran hristiyanları hakkında indiğine dair rivâyetler de bulunmaktadır.¹²⁵

Süyûtî, Habeşistan’a götürüldüğü aktarılan sûre ve âyetler arasında, Ca’fer’in Necâşî’nin huzurunda okuduğu Meryem sûresinin de zikredilmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹²⁶ Bu tespit, doğal olarak Mekke’den Habeşistan’a nakledilen sûre ve âyetler konusunu da gündeme getirmektedir.

Sonuç

Klasik tefsir geleneğinde dağınık halde bulunan nüzûl rivâyetlerinin metodolojik bir disipline dönüşmesi erken dönem ulehasının geliştirdiği özgün tasnif ve kavramsallaştırma çabalarının bir neticesidir. Bu doğrultuda çalışmada, söz konusu sürecin önemli bir parçası olan İbn Habîb en-Nîsâbûrî’nin *et-Tenzîl ve tertîbuhu* risâlesi incelenmiş ve eserin Mekkî-Medenî ilmindeki yeri tahlil edilmiştir. Çalışmada, tahkikli nüsha ile Nesevî ve Zerkeşî’nin aktarımları arasındaki varyant farklılıklarına dikkat çekilmiş, Süyûtî’nin bu eserden naklettiği veriler ve bunlara yönelik değerlendirmeleri tahlil edilmiştir.

Yazma nüshalar ile klasik kaynaklardaki aktarımlar üzerinden yapılan incelemeler sonucunda eserin müellife aidiyeti teyit edilmiş ve metnin ulûmu’l-Kur’ân literatüründeki konunun daha belirgin hâle geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu çalışmada, risâlenin müellife ait tefsirin günümüze ulaşan kısımlarıyla mukayeseli bir okumaya tâbi tutulması yoluna başvurulmuştur.

Mevcut nüshalar üzerinden yapılan incelemeler eserin müstakil bir çalışma olmaktan ziyade müellifin kapsamlı tefsirinin mukaddimesine ait bir bölüm veya Kur’ân ilimlerine dair daha hacimli bir kitabının cüzü olma ihtimalinin yüksek olduğunu göstermiştir. Risâlenin mâhiyeti hakkındaki bu belirsizliğin ancak müellifin tefsirinin henüz ulaşılamayan baş kısmının tespitiyle netleşeceği ve daha kesin bir kanaate imkân tanyacağı anlaşılmaktadır.

Eserin literatürdeki kurucu metin vasfı, sadece rivâyetleri bir araya getirmesiyle değil, içerdiği başlıkların ve tasnif biçiminin özgünlüğüyle de yakından ilgilidir. Nitekim risâlede yer alan başlıkların büyük bir kısmının kendisinden önceki literatürde bulunmaması, İbn Habîb’in Mekkî-Medenî bilgisini sistematik bir yapıya kavuşturma noktasındaki öncü rolünü teyit etmektedir. Bu bağlamda çalışmada, müellifin nüzûl bağlamını terminolojik açıdan yeniden tanımladığı ve kendisinden sonraki literatür için belirleyici bir çerçeve sunduğu tespit edilmiştir.

Müellifin Kur’ân’ı tefsir edebilmek için asgari bir ön şart olarak sunduğu yirmi beş maddelik nüzûl tasnifi Mekkî-Medenî bilgisini salt rivâyet meselesi olmaktan çıkararak çok boyutlu

¹²³ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 655.

¹²⁴ Versân, “et-Tenzîl ve tertîbuhu”, 657-658.

¹²⁵ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecc, 2001), 5/474-475.

¹²⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 49.

bir epistemolojik zemine taşımıştır. Özellikle risâlenin Zerkeşî ve Süyûtî gibi literatürün otorite isimleri tarafından Mekkî-Medenî konusunda referans metni olarak kabul edilip bütünüyle veya kısmen nakledilmesi, metnin tarihsel süreçteki otoritesini ve kurucu etkisini tevsik etmektedir.

Bu çalışmada, İbn Habîb en-Nîsâbûrî'nin *et-Tenzîl ve tertîbuhu* adlı risâlesi Mekkî-Medenî literatürü bağlamında incelenmiştir. Eserin mahiyetinin tam anlamıyla tespit edilebilmesi için, sonraki çalışmalarda müellifin tefsirinin kayıp cüzlerinin araştırılması ve mevcut bölümlerle kurulan mukayeseli okumaların zenginleştirilmesi alan için faydalı olacaktır. Öte yandan, İbn Habîb'in doğrudan ve dolaylı öğrencileri konumundaki Sa'lebî ile Vâhidî'nin eserleri günümüze ulaşmış durumdadır. İbn Habîb'in risâlesinde geliştirdiği tasnif ve metodolojinin Sa'lebî ve Vâhidî'nin tefsir anlayışları üzerindeki etkisinin müstakil araştırmalarla ele alınması Nîşâbur tefsir ekolünün sürekliliğini aydınlatmaya önemli katkılar sunacaktır. Bununla beraber eserin yalnızca "Tenzîl" bölümü değil, Kur'ân belagatı açısından önem arz eden "Muhâtabât" (hitaplar) kısmı da müstakil bir araştırma konusu olarak incelenmeye değerdir.

Kaynakça

- Ahmed, Abdürrezzâk Hüseyin. *el-Mekkî ve'l-medenî fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm: dirâse ta'şiliyye nakdiyye li's-süver ve'l-âyât min evveli'l-Kur'ânî'l-Kerîm ilâ nihâyeti sûreti'l-İsrâ'.* 2 Cilt. Kahire: Dâru İbn 'Affân li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1999.
- Aksoy, Soner. "Mekkî-Medenî Süre Tespitinde Üslup Ve Muhtevanın Önemi: İnsan Süresi Örneği". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 29/1 (June 1, 2018): 49-69. <https://izlik.org/JA96DC57JP>.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Ebû's-Senâ Mahmûd b. Abdullah el-Bağdâdî. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî.* thk. Mâhir Habbûş. 30 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2010.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr b. Tayyib. *el-İntisâr li'l-Kur'ân.* thk. Muhammed İsâm el-Kudât. Amman: Dâru'l-Feth li'n-Neşri ve't-Tevzî' & Dâru İbn Hazm, 2001.
- Bekiroğlu, Harun. *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân.* Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Bikâî, Burhânüddîn İbrâhim b. Ömer. *Mesâidü'n-nazar li'l-işrâf alâ makâsidi's-süver.* 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1987.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirin.* 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Cârullah, Mûsâ. *Kitâbü tertîbi's-süveri'l-kerîme ve tenâsübühâ fi'n-nüzûl ve fi'l-Mesâhif.* Bhopal: y.y., 1944.
- Dâvûdî, Şemseddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn.* 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Durmuş, İsmail. "Hezl". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 02 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hezl--edebiyat>
- Ebû Şühbe, Muhammed. *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'ânî'l-Kerîm.* Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003.
- Fâris, Tâhâ Muhammed. *Tefâsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm hasebe tertîbi'n-nüzûl: dirâse ve takvîm.* Amman: Dâru'l-Feth li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2011.
- Fidan, Ayşenur. *Kur'ân Dilinde Mekkî ve Medenî Âyetlerin Bütünlüğü.* ed. Sevim Gelgeç. İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2022.
- Fidan, Ayşenur. "Müstakil Mekkî-Medenî Eserleri ve Müellifleri Üzerine Bir Literatür İncelemesi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim/October 2021), 690-715. <https://doi.org/10.31121/tader.940803>.
- Gözeler, Esra. "Surelerin Mekkîliği ve Medenîliği: 22/el-Hacc Suresi Örneği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]* 58/1 (2017), 69-108. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001462.
- Gürer, Dilaver. "Sifatü's-Safve". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 02 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sifatus-safve>
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî.* thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. 26 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013.
- Kahraman, Muhammed Şerif. *Ulûmu'l-Kur'ân literatüründe Mekkî-Medenî ile ilgili ihtilaflar ve tefsire yansması.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem : el-mahtûtât ve'l-matbûât.* 6 Cilt. Kayseri: Akabe Kitabevi-Mektebe Yayınları, 2001.

- Kattân, Mennâ' Halîl. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tezî', 2000.
- Küllü, Cebraîl. "Hasan b. Ömer es-Sunkûrî ve İslâm Mezheplerine Bakışı". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 17/2 (Aralık 2024), 859-893. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1551642>.
- Makrîzî, Ahmed b. Alî b. Abdulkâdir Takıyyüddîn. *İmtâu'l-esmâ' bimâ li'n-Nebıyy mine'l emvâl ve'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ*. thk. Muhammed Abdulhamîd en-Nümeysî. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Mertoğlu, M. Suat. "Sa'lebî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 02 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/salebi>
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî. *et-Tefsîr fî't-tefsîr*. thk. Fâdî el-Mağribî - Mâhir Edîb Habbûş. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2019.
- Nesefî, Necmeddîn Ömer. *Bahru ulûmi't-tefsîr 'alâ nahvi rusûmi't-Tezkîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 00087, 1b-379b.
- Nguyen, Martin. "Exegetes of Nishapur: A Preliminary Survey of Qur'anic Works by Ibn Habîb, Ibn Fûrak, and 'Abd al-Qâhir al-Baghdâdî". *Journal of Qur'anic Studies* 20/2 (2018), 47-73. <https://doi.org/10.3366/jqs.2018.0337>.
- Nîsâbûrî, İbn Habîb. *et-Tenzîl ve tertîbuhu*. Şam: Zahiriyye Kütüphanesi, 26 (3763), 221a-231b.
- Nîsâbûrî, İbn Habîb. *et-Tenzîl ve tertîbuhu*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 00015-002, 2b-8b.
- Nîsâbûrî, İbn Habîb. *et-Tıbbu'n-nebevî*. İstanbul: Bursa İnebey Kütüphanesi, Orhan Gazi Cami, 3187/2, 101b-108a.
- Nîsâbûrî, İbn Habîb. *Tefsîru'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 00125M, 1b-329a.
- Râdî, Muhammed Abdulkerîm Kâzım. "et-Tenbîh alâ fadli ulûmi'l-Kur'ân li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen b. Habîb el-müteveffâ senete (406 h.)". *Mecelletü'l-Mevrid* 4 (1988), 305-322.
- Râzî, Fahreddîn. *et-Tefsîru'l-kebîr ev mefâtîhu'l-gayb*. thk. Seyyid İmrân. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2012.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. ed. Salâh Bâ Osmân vd. 33 Cilt. Mekke: Dâru't-Tefsîr, 2015.
- Saleh, Walid. *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition: The Qur'an Commentary of Al-Tha'labî (d. 427/1035)*. Leiden-Boston: Brill, 2004.
- Sarı, Mehmet Ali. "İbn Habîb en-Nîsâbûrî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 02 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-habib-en-nisaburi>
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 9 Cilt. Riyad: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2011.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi 'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Turgut, Ali. "Nîzâmeddîn en-Nîsâbûrî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 02

- Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizameddin-en-nisaburi>
Uludağ, Süleyman. “Şathiye”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 02 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sathiye>
- Versân, Nûre bnt. Abdullâh. “et-Tenzîl ve tertîbuhu li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbûrî (406 h.)”. *Mecelletü Câmiati'l-Melik Suûd* 14/2 (2002), 607-674.
- Yâsîn, Hikmet Beşîr. “İstidrâkât alâ kitâbi Târîhi't-türâsi'l-Arabî fi kütübi't-tefsîr”. *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvere* 32/69-70 (2002).
- Yıldız, Muhammed. *Medenî Sûrelerde Hicretten Öncesine Yönelik Atıflar*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Zehebî, Şemseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zerkeşî, Bedreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullâh. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mer'aşlî vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.
- Zeylaî, Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Yûsuf. *Tahrîcü'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâkı'a fi tefsîri'l-Keşşâfli'z-Zemaşerî*. thk. Sultân b. Fehd et-Tubeysî. 4 Cilt. Riyad: Vezâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye vel-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 2003.
- Ziriklî, Hayreddîn. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. İbrâhim Şemseddin. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabii'l-İslâmiyyi'l-mahtût: Ulûmu'l-Kur'ân Mahtûtatu't-Tefsîr ve Ulûmih*. 2 Cilt. Amman: Müessesetü Âli'l-Beyt li'l-Fikri'l-İslâmî, 1989.